

Moslims en niet-moslims
Knelpunten in de dialoog

Cette publication est également disponible en français sous le titre :
'Musulmans et non musulmans : les nœuds du dialogue'

Een publicatie van de Koning Boudewijnstichting
Brederodestraat 21 te 1000 Brussel

Auteurs: Jordane Carpentier de Changy, Felice Dassetto et Brigitte Maréchal,
Centre Interdisciplinaire d'Etudes de l'Islam dans le Monde Contemporain
(CISMOC) - Université Catholique de Louvain (UCL)

Vertaling naar het Nederlands: Patrick De Rynck

Coördinatie voor de Koning Boudewijnstichting:
Guido Knops, *directeur*
Benoît Fontaine, *programma-adviseur*
Jan Blondeel, *projectverantwoordelijke*
Greet Massart, *assistente*

Ontwerp: Casier/Fieuws
Drukwerk: Enschedé-Van Muyswinkel

Deze publicatie kan gratis worden gedownload van de website www.kbs-frb.be.
Ze kan (gratis) besteld worden: online via www.kbs-frb.be, per e-mail naar publi@kbs-frb.be of
telefonisch bij het contactcentrum, tel +32-70-233 728, fax +32-70-233 727

Wettelijk depot: D/2006/2893/29
ISBN-13: 978-90-5130-548-7
ISBN-10: 90-5130-548-6
EAN: 9789051305487
NUGI: 763
September 2006

Met de steun van de Nationale Loterij

Rapport gerealiseerd op vraag van de Koning Boudewijnstichting door
Jordane Carpentier de Changy, Felice Dassetto en Brigitte Maréchal van het
Centre Interdisciplinaire d'Etudes de l'Islam dans le Monde Contemporain (CISMOC) -
Université Catholique de Louvain (UCL)

September 2006

UNIVERSITE CATHOLIQUE DE LOUVAIN
FACULTE DE SCIENCES ECONOMIQUES, SOCIALES ET POLITIQUES
UNITE D'ANTHROPOLOGIE ET DE SOCIOLOGIE
Centre Interdisciplinaire d'Etudes de l'Islam dans le Monde Contemporain
(CISMOC)

Inhoud

<i>Woord vooraf</i>	pagina 4
Inleiding	pagina 9
1. De methode	pagina 12
<i>Een beknopte voorstelling</i>	
<i>Het belang van de methode</i>	
<i>Besluit</i>	
2. Een malaise: de feiten	pagina 15
<i>De islam krijgt de schuld</i>	
<i>De islam radicaliseert</i>	
3. De oorzaken van de malaise: vier types van analyse	pagina 18
<i>De socio-economische en socioculturele oorzaken: relatieve eensgezindheid</i>	
<i>Het beeld van de islam en van moslims: een fout beeld?</i>	
<i>De Belgische verantwoordelijkheid:</i>	
<i> tegengestelde standpunten in het Noorden en het Zuiden van het land</i>	
<i>De verantwoordelijkheid van de islam en van de moslimgemeenschap:</i>	
<i> moeizame distantiëring en kritiek</i>	
4. Verwachtingen	pagina 26
<i>De behoefte aan erkenning</i>	
<i>De eis tot duidelijke antwoorden</i>	
5. Identiteit	pagina 32
<i>De vaste identiteit</i>	
<i>De vloeiende identiteit</i>	
<i>De gemengde identiteit</i>	
<i>De onderhandelbare identiteit</i>	
<i>Besluit</i>	
6. De waarden van jongeren en het verband met de religie	pagina 39
<i>Het respect voor de voorschriften 'om de liefde Gods'</i>	
<i>Het afwijzen van dwang. Authenticiteit en relatieve verdraagzaamheid</i>	
<i>Begrip of confrontatie?</i>	
<i>Besluit</i>	
7. De islam en de school	pagina 44
<i>Islamuitingen in de scholen</i>	
<i>De verwachtingen van moslimdeelnemers ten aanzien van de school</i>	
<i>De excessen bij sommige moslimleerlingen: pogingen tot verklaring</i>	
<i>Besluit</i>	
8. De islam en de media	pagina 50
<i>Grote ontevredenheid over het beeld van de islam en de moslims in de media</i>	
<i>Informatieverstrekking over de islam: vragen en moeilijkheden</i>	
<i>Besluit</i>	
9. De islam en de politiek	pagina 55
<i>Een moeilijk debat</i>	
<i>De fundamentele van de politiek</i>	
<i>Besluit</i>	
Besluit: de kern- en knelpunten van het debat	pagina 62
<i>Vragen</i>	
<i>Een transversale blik</i>	
Samenvatting	pagina 65
Executive summary	pagina 67

Woord vooraf

Er wonen ongeveer 400 000 mensen van moslimorigine in België en, naargelang de bronnen, tussen 9 en 15 miljoen in Europa. De aanwezigheid van de moslims in België en in Europa houdt kansen in, maar zorgt ook voor spanningen en conflicten. De discussies en vraagstellingen dienaangaande getuigen dikwijls van een gebrek aan kennis over het onderwerp en van een onvoldoende duurzame dialoog.

Daarom lanceerde de Koning Boudewijnstichting in september 2003 een project over dit onderwerp. Dit project wil een serieus debat mogelijk maken waarin zowel culturele, religieuze als maatschappelijke vragen aan bod kunnen komen.

De beoogde doelstellingen zijn:

- een bijdrage leveren tot een betere kennis, een vollediger perceptie van de kansen en uitdagingen, verbonden aan de aanwezigheid van de islam en de moslims in België en in Europa;
- bijdragen tot de verspreiding van deze kennis en 'goede praktijken', vooral naar beleidsverantwoordelijken die in verschillende sectoren van de samenleving (openbare diensten, burgersamenleving, ondernemingen, onderwijs...) beslissingen moeten nemen gelinkt aan deze materie.

Om deze doelstellingen te verwezenlijken, organiseerde de Stichting een meerjarig discussieforum voor uitwisseling en reflectie. Dit forum nodigde mensen met verschillende achtergronden en culturen, vanuit diverse maatschappelijke sectoren, uit om met elkaar de discussie aan te gaan. Het forum omvat twee luiken: een Belgisch luik dat zich concentreert op de uitdagingen die zich stellen in de context van ons land, en een Europees luik.

Voor het Belgisch luik werd een begeleidingscomité opgericht onder het voorzitterschap van Jan GRAULS, Voorzitter van het Directiecomité van de Federale Overheidsdienst Buitenlandse Zaken, Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking. Deze groep is samengesteld met personen uit verschillende sectoren van de Belgische samenleving, gekozen omwille van hun expertise en ervaringsdeskundigheid in de materie. De groep helpt de Stichting bij het bepalen van de thema's waarover het debat moet gaan. Het Europees luik wordt hoofdzakelijk ontwikkeld in samenwerking met het European Policy Centre (EPC).

Zich bewust van de moeilijkheid om een serene en open dialoog tussen moslims en niet-moslims tot stand te brengen, ondersteunt de Stichting sinds 2005 een actieonderzoek, dat de knelpunten wil identificeren die bestaan in het samenleven van moslims en niet-moslims in België. Niet alleen wil dit onderzoek achterhalen hoe het gesteld is met de verhoudingen in verschillende domeinen (school, media, jongeren, enz.), maar ook waarom deze verhoudingen momenteel moeilijk zijn. Tenslotte probeert het rapport ook aan te geven welke bewegingsruimte er is om spanningen te laten evolueren richting oplossing.

Dit onderzoek, dat past in een Europees onderzoeksproject, werd mee mogelijk gemaakt dank zijn de steun van de Consiglio italiano per le Scienze Sociali (CSS-Ethnobarometer, International Research Network on Interethnic Politics and Migration, Rome), vertegenwoordigd door de heer Alessandro Silj. Wij zijn hem zeer erkentelijk voor dit initiatief dat een Europese vergelijking mogelijk maakt.

¹ Dit werk maakt deel uit van een meer uitgebreide wetenschappelijke publicatie, met de volgende referenties J. de Changy, F. Dassetto et B. Maréchal, Relations et co-inclusion - Islam en Belgique, Paris, L'Harmattan (collection Compétences inter-culturelles), 2006, 220 p.

We bedanken de auteurs voor de precisie en kwaliteit van het geleverde werk¹. Tenslotte een hartelijk woord van dank aan allen die participeerden in de reflectiefora. Zonder hun actieve bijdrage en engagement was dit werkstuk onmogelijk geweest.

Koning Boudewijnstichting

Volgende publicaties werden eveneens uitgebracht in het kader van het project "Islam en moslims". Ze kunnen gratis gedownload worden op www.kbs-frb.be

- Islam en moslims in België. Lokale uitdagingen en algemeen denkkader. Synthesenota voorbereid door Hassan Bousetta, FNRS-ULg & Brigitte Maréchal, UCL
- Islam en moslims in België. Uitdagingen en kansen voor een multiculturele samenleving. Verslag van colloquium 'Ceci n'est pas un voile' - 30-3-2004 - Brussel.
- Moskeeën, imams en islamleerkrachten in België. Stand van zaken en uitdagingen, oktober 2004.
- Gezondheid en diversiteit. Het voorbeeld van de moslimpatiënten, augustus 2005.
- Naar een opleiding voor imams in België. Referentiepunten in België en Europa, januari 2006.

Samenstelling van het begeleidingscomité 'Islam en moslims in België' van de Koning Boudewijnstichting:

- **De heer Jan Grauls**

Voorzitter van de begeleidingsgroep 'Islam en moslims in België en Europa'
Voorzitter van het Directiecomité Federale Overheidsdienst Buitenlandse Zaken,
Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking

- **De heer Jozef De Witte**

Directeur Centrum voor Gelijke Kansen en voor Racismebestrijding -
Madame Fatima Hanine, Collaboratrice au service juridique du Centre
pour l'égalité des chances et la lutte contre le racisme

- **Mevrouw Nadia Fadil**

FWO-Aspirant, Doctoraatsstudent rond het thema 'religieuze beleving van
maghrebijnse moslims in België', Departement Sociologie - K.U.Leuven

- **De heer Piet Janssen**

Stafmedewerker Vlaams Minderheden Centrum

- **Monsieur Ural Manço**

Chercheur Facultés Universitaires Saint-Louis

- **Madame Brigitte Maréchal**

Chercheuse Université Catholique de Louvain CISMOC

- **Madame Firouzeh Nahavandi**

Directrice Institut de Sociologie de l'ULB

- **Mevrouw Christiane Timmerman**

Onderzoeker UA - Faculteit Politieke en Sociale Wetenschappen - Katrien
Van der Heyden, Onderzoekster allochtonen, Steunpunt Gelijke Kansenbeleid,
Universiteit Antwerpen

- **Monsieur Fathi Tlatli**

Professeur à l'ICHEC, Network Global Industry Director - pharmaceuticals &
healthcare DHL Worldwide

- **Monsieur Dan Van Raemdonck**

Président d'honneur de la Ligue des droits de l'Homme - Madame Ouardia Derriche
ex-Viceprésidente

- **De heer Sami Zemni**

Voorzitter Centrum voor Islam in Europa (C.I.E.) Universiteit Gent Vakgroep Studie
van de Derde Wereld

Inleiding

Vertrouwen tussen sociale groepen en tussen die groepen en de overheden is een voorwaarde om van een harmonieus sociaal leven te kunnen spreken. Het is om een aantal redenen essentieel voor een samenleving: vertrouwen biedt een sleutel om de eventuele conflicten op te lossen, het creëert in die samenleving positieve betrokkenheid en het brengt tussen de burgers constructieve relaties tot stand. Het gaat tot slot in tegen de logica van de gettovorming en van het zich op zichzelf terugplooiën. Maar dat vertrouwen is ook erg kwetsbaar. Het vormt voor onze huidige heterogene samenlevingen ongetwijfeld de grootste uitdaging, groter dan het oplossen van hun praktische problemen.

De islam is vandaag de dag nadrukkelijk aanwezig in de Belgische en westerse beeldvorming, zowel in de dagelijkse contacten als in de politieke agenda's en in de media. Dat heeft in de eerste plaats te maken met het terrorisme en de strijd die daartegen wordt gevoerd. De moslimgemeenschap staat in de schijnwerpers, maar hoe is het concreet gesteld met de relaties tussen moslims en niet-moslims in België? Hoe staat het met het vertrouwen tussen deze twee groepen? Wat is de invloed van de internationale context op hun relaties in ons land? Waar zijn de plekken en wat zijn de punten waar er al sprake is van vertrouwen en waar dat eventueel nog versterkt kan worden? Waar lijkt er daarentegen sprake van een kloof die te diep is?

Vragen als deze zijn in een land met 10 miljoen inwoners van wie er ongeveer 400 000 moslim zijn, relevant en zelfs urgent. Zij vormden het voorwerp van een academisch onderzoek dat anderhalf jaar in beslag heeft genomen. Het nam een aanvang in augustus 2004. Dit rapport stelt er de conclusies en analyses van voor.

Om na te gaan hoe het met de relaties en met het vertrouwen tussen moslims en niet-moslims gesteld is, hebben wij hen voor dit onderzoek elkaar laten ontmoeten. Die ontmoetingen vonden plaats in het kader van 'reflectiefora'. We stellen deze bijzondere methodiek in de volgende bladzijden kort voor. Elk forum was een plaats voor ontmoeting en debat, en boog zich over een onderwerp dat gevoelig ligt in de context van de relaties tussen moslims en niet-moslims. De uitwisseling van ideeën en de discussies brachten kernpunten aan het licht en zaken waarover moslim- en niet-moslimburgers het al dan niet eens waren. Standpunten werden met elkaar geconfronteerd, wat het mogelijk maakte om daar de grote lijnen van nader te bepalen. Net als wantrouwen en achterdocht is vertrouwen moeilijk meetbaar. Het komt aan de oppervlakte door kleine signalen. Die vind je zowel in de inhoud van de woordenwisselingen als in de houding van de deelnemers.

Tussen september 2004 en oktober 2005 kwamen de deelnemers in zeven reflectiefora samen om zeven thema's aan te snijden die aan de orde zijn in het kader van de relaties tussen moslims en niet-moslims. De fora vonden plaats in diverse steden in België. Het eerste ging over de nieuwe uitdagingen die de aanwezigheid van de islam en van moslims in de scholen met zich brengt. Het tweede betrof de politieke islam in België. In het derde forum bogen de deelnemers zich over de kwestie van de etnische, culturele en religieuze identiteit, het vierde ging over het beeld van de islam en van de moslims in de media, en het vijfde over het dragen van de hoofddoek. Forum nummer zes betrof het thema 'jongeren en seksualiteit', en het laatste forum ging dieper in op de kwestie van de politieke islam (zie forum 2), met name op de contacten tussen de erediensen en de Staat in België. De zeven fora hebben geleid tot uiteenlopende vaststellingen en analyses, zowel wat de wederzijdse relaties in het algemeen als wat de diverse uitdagingen betreft. We stellen ze kort voor. Maar eerst schetsen we de methodologie die bij dit onderzoek werd gehanteerd.

Voor we tot de kern van de zaak komen moeten we eerst enkele punten toelichten. Een eerste belangrijk punt gaat over het gebruik van de begrippen 'moslim' en 'niet-moslim'. Het is volstrekt niet de bedoeling om aan de deelnemers onveranderlijke

eigenschappen toe te schrijven of blijk te geven van culturalistische neigingen. Dit onderzoek buigt zich over de islam als een sociaal en religieus fenomeen, of als een religieus fenomeen dat een weerslag heeft op het samenleven van mensen. De islam als referentiekader voor een identiteit en een godsdienstbeleving heeft invloed op de gedragingen en de levenswijze van degenen die er zich op beroepen. In dat licht noemen wij 'moslims' de mensen die zichzelf als moslim beschouwen, die daar aanspraak op maken of die dat etiket voor zichzelf claimen. Ze doen dat vanuit een geloofsovertuiging en/of op grond van een traditie. Gelovige moslims kunnen bekeerde moslims zijn of al van kindsbeen af moslim zijn; in elk geval bekennen zij zich actief tot de islam. Vanuit ons perspectief vormen zij de grote meerderheid van de moslims die aan onze fora deelnamen. Wie uit een 'moslimtraditie' komt, kreeg thuis een moslimbagage mee. Daar is men aan gehecht, ze wordt geclaimd en maakt integraal deel uit van een identiteit, of men nu gelovig is of niet.

Tussen 'moslims' en 'niet-moslims' in staan al degenen die afkomstig zijn uit landen die bekendstaan als moslimlanden of die uit gelovige gezinnen komen, maar die de godsdienst in het geheel niet praktiseren, er vragen bij stellen of zich zelfs als ongelovigen beschouwen. Op grond van hun naam of van het fysieke voorkomen van mensen afkomstig uit moslimlanden is er sprake van wat je zou kunnen noemen 'een vermoeden van tot de islam behoren'. Bovendien zijn de meesten ook gehecht aan hun oorspronkelijke (religieuze) cultuur. Om die beide redenen situeren zowel moslims als niet-moslims hen in een soort 'tussenland'. Wij zullen in dit verband de term 'van moslimafkomst' hanteren, hoewel die niet perfect is.

Tot de categorie 'niet-moslims' behoren degenen bij wie de islam niet tot hun cultureel of religieus erfgoed behoort en die met de religie ook geen persoonlijke band hebben. We drukken dat hier op deze vervelende want negatief geformuleerde manier uit - 'niet-moslims' - om zoveel mogelijk begrippen te vermijden die nog minder adequaat zijn: 'Belgen' (de meeste moslims in België zijn ook Belg), 'autochtone Belgen' (er zijn autochtone Belgen die zich tot de islam hebben bekeerd) of 'westerlingen' (ook Europese moslims maken deel uit van de westerse samenleving). (Opmerking: het onderzoek houdt geen rekening met niet-moslims van een andere afkomst of met een andere nationaliteit, zoals Chinezen.)

In deze bladzijden zijn moslims degenen die zich als zodanig voordoen, met alle nuances die ze in dat begrip 'moslim' kunnen aanbrengen. Ter vergelijking een voorbeeld uit een heel andere sfeer: discussies over skiën zouden wellicht ook leiden tot de begrippen 'skiër' en 'niet-skiër'.

Het is niet de bedoeling van deze publicatie om moslims en niet-moslims tegenover elkaar te stellen. Het vooropgestelde doel was niet om met naam en toenaam te verwijzen naar specifieke actoren. Wij wilden wél de manieren van denken van beide partijen blootleggen. Het bestek van een rapport als dit is echter kort, niet alleen om een dergelijke omvattende problematiek aan te snijden, maar ook om de diversiteit van alle gehanteerde denktrants aan te geven. Daarom drong een veralgemening van de standpunten zich op. Onze analyses hebben dan ook niet de ambitie die in al hun rijkdom en nuances uitputtend te behandelen.

Daar komt nog bij dat in de fora bepaalde standpunten niet vertegenwoordigd waren, met name de meest extreme. Reden daarvoor was in de eerste plaats de onvermijdelijke beperking van het aantal deelnemers. Maar de ervaring met het forum in Antwerpen wees ook uit dat te extreme standpunten het debat polariseren en de neiging hebben het te monopoliseren. Hierdoor dreigen discussies soms contraproductief te worden. Sommige standpunten tot slot leiden niet altijd tot een debat op voet van gelijkheid of tot een debat tout court. Discussiëren over het samenleven veronderstelt minstens belangstelling voor het thema. Bepaalde visies hebben die interesse niet, omdat ze aansturen op een breuk met de samenleving of er zich van afsplitsen.

Dit onderzoek gaat ervan uit dat vertrouwen van wezenlijk belang is en legt daar ook de nadruk op, maar het heeft niet de ambitie dat vertrouwen ook te bevorderen. Het is onze rol de stand van zaken te analyseren. Het is vervolgens aan de politici en de burgers om zich in te zetten voor de verbetering van dat vertrouwen en plekken te vinden waar het kan worden opgebouwd. Ons perspectief is beschrijvend en analyserend, niet therapeutisch.

1.

De methode

Om de spanningsvelden bloot te leggen en om na te gaan waarover er al dan niet eensgezindheid is en in welke richting mogelijke evoluties zullen gaan deed dit project een beroep op een originele methode van 'actieonderzoek': de zogeheten 'reflectie-fora'. Het is voor het eerst dat er in het kader van een dergelijk onderzoek met deze methode wordt geëxperimenteerd. Ze kan ook met vrucht worden toegepast op de studie van de relaties en spanningsvelden tussen andere categorieën van mensen.

Een beknopte voorstelling

Basisidee van de reflectiefora is dat kleine groepen mensen met uiteenlopende standpunten de kans krijgen om te debatteren over een polemisch onderwerp waar iedereen van hen bij betrokken is. Dat gebeurt in een constructief kader waarin ieders woorden volkomen vrij zijn en ook worden gerespecteerd. De onderzoekers van hun kant proberen de echte spanningsvelden aan het licht te brengen. Ze doen dat door te analyseren wat er door de deelnemers wordt gezegd en welke evolutie er al dan niet merkbaar is in de discussies en de gedragingen van de gesprekspartners. Zij stellen vast dat het voor sommigen onmogelijk is om bepaalde kwesties diepgaand te behandelen, zien dat vormen van onbegrip milder worden, merken dat er fronten worden gevormd... Kortom, ze leiden af waar het écht om gaat als je de 'traditionele' manieren van praten aan de kant schuift. Door tijdens de sessies hun bedenkingen en analyses met de deelnemers te delen kunnen die laatsten daarop reageren en worden zij actoren in het onderzoek.

1 - POSTULAAT

De methode gaat uit van het postulaat dat rationele mensen in een vrij gesprek en door te argumenteren zichzelf blootgeven én dat ook hun manier van denken duidelijk wordt. De ontmoeting van individuen leidt tot een confrontatie van gedachtegangen. En dát maakt het mogelijk om spanningsvelden te analyseren. Die bevinden zich dan niet langer op een louter theoretisch niveau maar zijn ook niet meer strikt individueel. Er vindt immers een reële ontmoeting plaats van referentiekaders die van elkaar verschillen. De beoogde analyse is dus niet psychologisch, maar gaat ervan uit dat de persoonlijke gedragingen vormen van betrokkenheid aan het licht brengen die het individu overstijgen.

Bij elk thema dat wordt aangekaart, hoort een cyclus van ontmoetingen waarvan dit de sleutelementen zijn:

2 - PRAKTISCHE FACETTEN

1) Een punt van discussie

Het thema moet door de betrokkenen als 'problematisch' worden ervaren. Dat problematische aspect kan tot de essentie van het thema behoren, maar het kan ook gaan om de manier waarop het doorgaans wordt benaderd. Het dragen van de hoofddoek bijvoorbeeld wordt door veel niet-moslims als 'op zichzelf problematisch' ervaren - in elk geval op bepaalde plaatsen - terwijl veel moslims het niet als een probleem 'op zichzelf' beschouwen. Voor hen wordt het problematisch omdat in een slecht daglicht staat en zelfs wordt gecontesteerd.

2) Een representatieve en evenwichtige groep deelnemers

Een reflectieforum bestaat uit een tiental deelnemers. Dat blijven dezelfde voor de hele duur van de cyclus. Deze mensen praten uit eigen naam, ook al kunnen ze lid zijn van een organisatie, een vakbond of een partij. De groep hoeft niet proportioneel te zijn samengesteld uit de verschillende tendensen die er over een bepaald thema zijn, maar

er moet wel sprake zijn van een veelheid aan standpunten. Zo bekeken is de groep een weerspiegeling van de samenleving. Dat er in dit geval een evenwicht is tussen moslims en niet-moslims, de meest betekenisvolle categorieën voor het onderzoek, is fundamenteel. De deelnemers hoeven geen specialisten te zijn in het thema dat in hun groep wordt behandeld, maar ze moeten er zich wel voor interesseren of minstens aanvaarden dat die belangstelling er moet zijn.

3) Een plek

Een bepaalde problematiek kan typerend zijn voor een bepaalde plaats (stad, streek...) of leent zich beter voor bepaalde plaatsen dan voor andere. Als het bijvoorbeeld gaat over de confrontatie van identiteiten, kun je niet naast de stad Antwerpen. Inzake de islam en het onderwijs zijn de problemen meer in Brussel dan in de provincie aan de orde; vandaar onze keuze voor de hoofdstad voor dit thema. Als er zich geen bepaalde plek opdringt, beantwoordt de keuze van de plaats van samenkomst aan andere criteria, zoals een evenwichtige verdeling van de groepen over België, het territorium waar het onderzoek zich op toespitst.

3 - UITGANGSPUNTEN

De organisatie van de reflectiefora beantwoordt aan enkele uitgangspunten. De gouden regel blijft: flexibiliteit en aanpassing aan het specifieke karakter van elke groep.

1) Een cyclus bestaat uit meerdere ontmoetingen

Met uitzondering van één forum dat over één dag was gespreid, kwamen de groepen drie keer drie uur lang samen in een periode van tien dagen. Zo'n opeenvolging van bijeenkomsten heeft een reden: door het feit dat mensen elkaar diverse keren zien, krijgt een groep een eigen dynamiek. Vanaf de tweede ontmoeting zijn de deelnemers niet langer onbekenden voor elkaar, waardoor er spontaner en persoonlijker wordt gepraat. Omdat het project op zoek was naar punten waarover men het eens en oneens was en naar blijken van vertrouwen en van wantrouwen - los van theoretische standpunten - moet een dergelijk forum méér beogen dan de loutere uitwisseling van argumenten en moet het persoonlijker worden. Opeenvolgende samenkomsten maken een dergelijke verdieping mogelijk. Door deze werkwijze wordt duidelijk waar er ruimte is voor verandering, waar er vormen van verstandhouding mogelijk zijn en waar er impasses blijven bestaan.

2) Een ordewoord: het respect voor en de waarde van ieders inbreng

In de ontmoetingsruimte die zo'n groep óók is, zijn de deelnemers allemaal gelijk, wat ook hun opleidingsniveau of hun functie in de samenleving is. Elke inbreng heeft dezelfde waarde. Allemaal verdienen ze evenveel aandacht en respect, zowel van de onderzoekers als van de andere deelnemers. De groepen zijn een plek waar het woord geheel vrij is, toch in de mate waarin dat woord respectvol wordt gebruikt.

3) De dynamiek: de deelnemers zijn co-actoren in het onderzoek, onder leiding van de onderzoekers

De groepsdiscussies verlopen bijzonder vrij. De onderzoekers - over het algemeen zijn ze met z'n drieën - willen de richting waarin het gesprek uitgaat niet bepalen. Het zijn de deelnemers zelf die dat doen. Toch komen de onderzoekers ook geregeld tussenbeide: ze geven het woord aan iemand of ze brengen de discussie discreet terug naar het thema als ze er te ver van gaat afwijken. Ze dringen aan op de behandeling van een bepaalde kwestie die werd aangekaart maar vervolgens uit de weg gegaan, ze stellen vragen bij de argumentatie van de deelnemers, ze zetten iemand ertoe aan om door te redeneren... Na elke ontmoeting komen de onderzoekers samen - soms doen ze dat zelfs al tijdens de pauze - voor een debriefing en brengen ze een stand van zaken over de punten waarover men het al dan niet eens is. De deelnemers worden dan uitgenodigd om daarop te reageren. Dankzij deze werkwijze zijn zij niet alleen 'objecten' die moeten worden geanalyseerd, maar kunnen ze dankzij hun commentaren ook actief meewerken aan de analyses.

Het belang van de methode

Deze onderzoeksmethode is uniek omdat ze het mogelijk maakt in een zeer korte tijd te zien - in de letterlijke betekenis - waar de uitdagingen voor de samenleving liggen en hoe die in de praktijk worden beleefd. Je merkt ook evoluties in de loop van de ontmoetingen.

1) Een kader en omstandigheden die gunstig zijn voor de discussie

Elke ontmoetingsgroep vormt een soort democratische microkosmos, dankzij de vrijheid die er heerst en het feit dat ieders woorden op gelijke voet worden behandeld. Daar staan de onderzoekers garant voor. Het methodologisch kader - ook het feit dat er diverse keren wordt samengekomen maakt daar deel van uit - leent zich voor ontmoetingen die vrij en vrank verlopen en waarin elke deelnemer een eigen plaats inneemt.

2) Winstpunten: (zelf)kennis en communicatie

Voor de meeste deelnemers biedt zo'n forum een unieke gelegenheid om te discussiëren met mensen die ze in andere omstandigheden nooit zouden hebben ontmoet. De groep vormt dus een communicatieforum dat anders ondenkbaar of toch minstens erg onwaarschijnlijk is, terwijl deze manier van communiceren nochtans onmisbaar is om de ander te leren kennen. In zo'n confrontatie kunnen de deelnemers op de grenzen van hun kennis van de andere stoten, en horen ze uit de mond van die andere dingen die ze tot dan toe niet kenden. Het gaat zelfs verder: doordat deelnemers zich aan anderen kenbaar maken, kunnen ze ook een openbaring worden... voor zichzelf! Op die manier bevordert de groep dus niet alleen de kennis van de andere, maar ook de zelfkennis.

3) De onthullende rol van de groep

Beter dan welke theorie of welk gesprek ook brengt deze methode standpunten in al hun complexiteit aan de oppervlakte. De gedachtewisselingen en de confrontaties laten de impasses zien en tonen hoe diepgeworteld ze zijn of, integendeel, hoe oppervlakkig. De discussie maakt duidelijk waarover de verschillende standpunten het eens en oneens zijn, maar toont ook hoe ze kunnen veranderen. Het is de verdienste van deze methode dat ze laat zien hoe de sociale werkelijkheid en hoe mensen evolueren. De dingen liggen niet eens en voor altijd vast en er zijn altijd verschillende perspectieven.

4) Een opbouwende manier van werken

De methode die we hier voorstellen is op diverse niveaus constructief. Eerst en vooral krijgen de deelnemers aan de gesprekken de kans om te reageren op analyses en hun mening te ventileren over het functioneren van de groep en over de manier waarop een thematiek wordt aangepakt. Bovendien kunnen ze hun eigen analyse voorstellen en worden ze dus uitgenodigd om opbouwend mee te werken. Ook voor de deelnemers zelf kan de aanpak constructief zijn. In de confrontatie met de anderen wordt iedereen ertoe verplicht een standpunt in te nemen, dat te verfijnen en het in de discussies een rechtmatige plaats te geven.

Besluit

De reflectiefora willen een kans bieden om situaties te ontmijnen die potentieel conflictueus zijn. Deze methode is een van de vele bestaande of denkbare middelen en moet ook als zodanig worden opgevat. Ze biedt in geen geval een mirakeloplossing, maar draagt op haar schaal en met alle beperkingen en kwaliteiten die haar eigen zijn, een steentje bij tot de opbouw van een meer harmonieuze samenleving.

2.

Een malaise: de feiten

Het welslagen van de reflectiefora heeft het nog eens bevestigd: er zijn pijnpunten in de relaties tussen moslims en niet-moslims. Je kunt meer in het algemeen spreken over een gevoel van onbehagen bij een relatie waar geen van beide partijen tevreden over lijkt en waarin ze zich allebei onbegrepen en niet gehoord voelen.

In welke gedaanten manifesteert dat onbehagen zich? In de gesprekken kwamen deze aspecten naar voren: islamofobie en de angst voor islamofobie. Vooroordelen aan beide kanten. Het stigmatiseren van probleemjongeren 'van moslimafkomst'. Een hokjesmentaliteit. Argwaan (bij niet-moslims) tegenover de impact van de religie bij moslims. Het in vraag stellen van (de toepassing van) het principe van de neutraliteit in België door sommige moslims. De angst voor het toenemende extremisme bij beide bevolkingsgroepen: er is aan de ene kant het succes van extreem rechts en het feit dat andere partijen standpunten daarvan overnemen, en er is aan de andere kant de radicalisering van bepaalde moslimgroeperingen. De ene partij heeft het gevoel dat ze niet echt vrij is in het voluit en op een waardige manier beleven van haar godsdienst, waarvan ze het geheel van voorschriften wil volgen. De andere zijde is bang voor een religieuze overheersing en voor het feit dat bepaalde principes uit de Belgische grondwet of hun toepassing ter discussie worden gesteld, zoals de vrijheid van godsdienst, de neutraliteit van de Staat en de gelijkheid tussen man en vrouw. Het gaat hier om fundamentele waarden.

Samenvattend: het onbehagen kristalliseert zich rond twee punten. Er is in de eerste plaats een waaier van gevoelens tegenover de ander. Dat gaat van onbehagen tot angst en afwijzing. In de tweede plaats is er de wens om ten volle zichzelf te kunnen zijn en z'n eigen waarden te kunnen beleven. Dat verlangen stoot dan weer op het gevoel dat de tegenpartij hindernissen opwerpt of wil opwerpen. Het onbehagen is dus het resultaat van een kloof tussen de werkelijke relatie - of het beeld dat de twee partijen zich daarvan vormen - en het beeld van wat die relatie idealiter zou moeten zijn.

Los van de gemeenschappelijke vaststelling van het gevoel van onbehagen - dat beide partijen op een verschillende manier ervaren - stellen moslims en niet-moslims vast dat er de jongste jaren in hun relaties een verslechtering is opgetreden. Maar ze wijten die niet aan dezelfde oorzaken.

1. De islam krijgt de schuld

In de ogen van veel moslims dateert de verslechtering van hun relaties met de niet-moslims van 11 september 2001. Veel moslims maken gewag van een verandering in de houding van niet-moslims tegenover hen: ze voelen zich bekeken en gestigmatiseerd als potentiële terroristen. Die argwaan weegt op hen. In de discussies werden tal van bedenkingen in deze zin geformuleerd. Enkele voorbeelden:

"11 september heeft toch echt een zeer kwalijke invloed gehad (...) De toestand is sindsdien toch veranderd, in de zin dat we gecatalogiseerd worden op grond van het loutere feit moslim te zijn. (...) Je voelt duidelijk een verschil in de communicatie met andere mensen, met collega's... met mensen die anders naar je kijken."

"11 september heeft een belangrijke rol gespeeld, want het was in zekere zin het begin van het demoniseren en het criminaliseren van de islam."

"De agressie tegenover de moslims komt ook van de Belgen, zeker in het geval van gesluierde vrouwen, en vooral sinds 11 september."

“11 september. Wie waren de schuldigen? Alle moslims!”

Veel meer dan de niet-moslims geven de moslimdeelnemers aan dat 11 september een ramp is geweest. Voor sommigen staat het zelfs aan het begin van een gevoel van onveiligheid dat zeer duidelijk niet langer het exclusieve motto is van nationalistische partijen.

“Wat het gevoel van onveiligheid betreft, ik moet zeggen dat ik me daar nooit door heb laten beïnvloeden. (...) Desondanks leeft er binnen in mij permanent een kleine angst die me zegt dat op een dag een islamhater mij zou kunnen aanvallen.”

“Als je je laat opereren door een dokter en je bedenkt bij jezelf dat hij misschien een Vlaams-Blokker is, dan denk je: ‘Het zou heel goed kunnen dat hij mij dood wil.’ Moslims worden altijd opnieuw met deze onzekerheid geconfronteerd.”

Volgens de moslims heeft 11 september het beeld gecreëerd of versterkt van een gewelddadige islam en gewelddadige moslims, en heeft dat een bijzonder negatieve invloed op de dagelijkse contacten van moslims met niet-moslims. De relaties zijn er erg door verstoord. Moslims voelen zich sindsdien anders bekeken

Op enkele zeldzame uitzonderingen na zijn niet-moslims niet gevoelig voor dergelijke uitspraken en voor de pijn waar meer dan een moslim het over heeft. Sommigen delen weliswaar hun mening, maar niemand toont zich bezorgd.

2. De islam radicaliseert

Niet-moslims maken geen gewag van een beginpunt, maar ook zij stellen vast dat hun relaties met moslims veranderd zijn. Zij stellen met name veranderingen vast binnen de moslimgemeenschap zelf. Velen spreken het gevoel uit dat er aan moslimzijde een radicalisering en een verharding van de identiteitskwestie gaande is. Die radicalisering raakt veel domeinen en wordt op tal van manieren zichtbaar.

- Het duidelijkste voorbeeld is de hoofddoek, waarvan velen denken dat hij hoe langer hoe meer wordt gedragen en ook zichtbaar is: *“Sluiers waren er vroeger ook wel al, maar ze worden langer, de kleren worden langer, er zijn er die handschoenen dragen, er zijn er die hun gezicht bedekken...”*

- In de scholen worden de eisen van moslimleerlingen en hun ouders talrijker en gaan ze over onderwerpen die hoe langer hoe gevoeliger liggen, zoals de relaties tussen mannen en vrouwen en de houding tegenover de wetenschap, het atheïsme en de andere godsdiensten.

- Wat het verenigingsleven en de politiek betreft, streven sommigen politieke idealen na die niet altijd corresponderen met het democratische bestel:

“M (lid van een islamistische beweging): Kijk, kijk... Is de democratie het enige systeem dat garant staat voor recht en rechtvaardigheid?”

S: Euh, tot op heden wel, ja.

M: Wel, wij zeggen van niet. Wij beweren dat het moslimsysteem óók garant staat voor recht en rechtvaardigheid.”

- In het dagelijks leven tot slot - of het nu gaat om de internationale gebeurtenissen waar de media over berichten of de jeugdcriminaliteit in België - komen de daders van gewelddaden er vaak voor uit dat ze in naam van de islam handelen of ermee verbonden zijn. *“Het is toch een feit dat jullie zich identificeren als moslims, met name als er problemen zijn, bijvoorbeeld bij de rellen toen er in Borgerhout een man was vermoord,”* aldus een deelnemster van de Antwerpse groep tot een jonge

moslim. *“Sommigen gebruiken de ‘islam’-vlag voor daden die in een moslimcontext niet altijd te rechtvaardigen zijn,”* zo stelde een moslimdeelnemer het tijdens het forum over de media.

Het expliciete moslimkarakter van deze uitingen lijkt nieuw. Het werd door diverse moslim- en niet-moslimdeelnemers vermeld: *vroeger* waren het ‘de Arabieren’ die problemen veroorzaakten en onrust wekten, nu zijn het ‘de moslims’. *Vroeger* was de islam discreet, maar vandaag de dag laat hij zich meer zien en wordt hij veeleisender, op een manier die voor de meeste niet-moslims moeilijk te aanvaarden is. Maar wat betekent ‘vroeger’? Niemand preciseert dit. Voor niet-moslims gaat het hier niet om een verandering die door een evenement in gang is gezet, maar eerder om een proces dat aan de gang is. Er wordt een identiteit opgeëist, zonder beperkingen en dwingend.

Voor mensen die dagelijks met moslims omgaan, met name leerkrachten, heeft die verharding inzake identiteit een negatief effect op de wederzijdse relaties. Het gevoel dat sommige ‘westerse’ waarden bedreigd zijn, dat moslims zich opdringen of minstens hun soort islam opdringen, en dat de wederzijdse relaties hoe langer hoe complexer worden, is zeer verspreid bij deze deelnemers.

Zoals dat ook in de andere richting het geval is, worden de bedenkingen van niet-moslims het vaakst op stilzwijgen onthaald. Los van de feiten vinden veel moslims het gênant als ze worden geconfronteerd met het gebruik van woorden als ‘radicaal’, die zij ervaren als een beschuldigend passe-partoutbegrip. *“Als men het heeft over ‘de radicale islam’, legt men directe verbanden met het terrorisme en met termen die door de media worden gebruikt.”*

Deze recente veranderingen staan aan de oorsprong van een verslechtering in de relaties en van het toenemende gevoel van onbehagen aan beide kanten. Dat onbehagen wordt op een heel andere manier beleefd en geëxpliciteerd.

3.

De oorzaken van de malaise: vier types van analyse

In de loop van de gedachtewisselingen en de gesprekscycli kwam het idee van de malaise in een dubbele gedaante tot uiting: aan de ene kant in de beschrijving van de problemen die men ondervindt, en aan de andere kant in de analyse van de oorzaken. De twee gingen vaak hand in hand. Het betoog over de oorzaken kwam aan de oppervlakte in de pogingen van de ene partij om zich tegenover de uitlatingen van de anderen te rechtvaardigen, maar ook in de beschuldigingen die men elkaar toestuurde. Sommige deelnemers ontwikkelden echte theorieën en analyses, maar meestal gingen de rechtvaardigingen, de verklaringen en de beschuldigingen schuil in de gesprekken zelf.

Rechtvaardiging en beschuldiging zijn twee houdingen die de eigen verantwoordelijkheid ontkennen of relativiseren. Ze komen voor in de gedaante van verklaringen van de malaise die het gaan zoeken bij de opvoeding, in het feit dat men problemen 'interpreteert' of dat men mensen gaat ondervragen, iets wat de niet-moslims vaker doen. Een verklaring geeft het gevoel dat men de toestand meester is of kan worden, terwijl je met een ondervraging - ook al is het er een vol argwaan of lijkt ze op een kruisverhoor - toegeeft dat je elementen mist om de situatie te begrijpen en aan te pakken.

Een analyse over de diverse gespreksgroepen heen bracht vier grote types van verklaringen aan het licht als het gaat over de oorzaken van het onbehagen of de malaise. Zoals hierboven al aangegeven, zijn bepaalde discours in de eerste plaats gebaseerd op rechtvaardiging, terwijl andere beschuldigend zijn. Er zijn er die dingen poneren, terwijl andere eerder vragen stellen. Sommige zijn specifiek voor één categorie deelnemers, terwijl andere meer in het algemeen gelden.

Het eerste type ziet in socioculturele vormen van onrechtvaardigheid de bepalende factor voor de malaise, terwijl volgens het tweede type het negatieve beeld dat van de islam wordt opgehangen, een erg negatieve weerslag heeft op de relaties tussen de gemeenschappen. De derde analyse legt de verantwoordelijkheid voor de problemen bij het politieke systeem en bij de Belgische samenleving in het algemeen. Volgens de vierde analyse moeten we het gaan zoeken bij de islam, of toch minstens bij sommige moslims.

1- De socio-economische en socioculturele oorzaken: relatieve eensgezindheid

1) Op nationaal niveau

In dit eerste type van analyse erkent men het bestaan van problemen die niet specifiek zijn voor de moslimgemeenschap maar die daar wel zeer uitgesproken aanwezig zijn. Het gaat om de radicalisering, het zich terugplooien op de eigen gemeenschap, delinquentie, afhaken op school... Deze fenomenen liggen aan de basis van de stigmatisering van de moslimgemeenschap en van een sociale breuk. De analyse wordt gesteld in socio-economische en socioculturele termen: de problemen zijn het resultaat van uitsluiting en/of van een conflict tussen referentiekaders. Meer in het algemeen wordt het gevoel onrechtvaardig behandeld te worden beschouwd als de oorsprong van de meeste moeilijkheden: *"Er is nog iets wat mij laatst is opgevallen en waarom jongeren zich met de islam identificeren: om te protesteren. Dat is het gevoel van onrechtvaardigheid, het gevoel dat het bij tolerantie om eenrichtingsverkeer gaat in de samenleving."*

Dit discours werd in de eerste plaats ontwikkeld door de moslims in sommige gespreksgroepen, maar er werd ook mee ingestemd door diverse niet-moslims, vooral Vlamingen. Hier volgt een niet-exhaustieve lijst van een aantal socio-economische en socioculturele factoren die aan de orde worden gesteld:

- op socio-economisch vlak: de armoede van veel families die uit moslimlanden afkomstig zijn; de gettovorming in bepaalde wijken en scholen; de geringe opleidingsgraad van de eerste generaties; de uitsluiting uit het algemeen vormende onderwijs traject ten voordele van meer beroepsgerichte richtingen; de extreem hoge werkloosheidsgraad bij de migrantenjongeren van niet-Europese afkomst. Enkele citaten in dit verband:

“Elke gemeenschap heeft wel problemen, maar dat houdt ook verband met vormen van discriminatie.”

“De problemen hebben niets te maken met de islam. Ze zijn verbonden met het feit dat jongeren naar het tweede plan worden verwezen, en dat ze bijvoorbeeld op de arbeidsmarkt worden gediscrimineerd.”

“De cijfers tonen aan dat tal van leerlingen van vreemde afkomst na de lagere school onmiddellijk naar het beroepsonderwijs worden gestuurd.”

- op sociocultureel vlak: het onbehagen van veel jongeren die tussen twee stoelen vallen (het culturele, religieuze en morele referentiekader van hun familie, en het soms heel andere kader dat de school en de samenleving hanteren); het samentroepen van jonge meisjes met hoofddoek in de zeldzame scholen waar ze die mogen dragen; het gevoel dat de cultuur of religie waarin je bent opgegroeid minderwaardig wordt geacht; de angst of de weigering om zich te integreren, wat wordt beschouwd als een assimilatie of een vorm van (letterlijk) ‘ontaarding’;...

Een jonge moslimmoeder zegt het zo (zij heeft het over de drie aspecten die de identiteit van moslimjongeren in België uitmaken: de Belgische identiteit, die van het land van herkomst en de religieuze identiteit): *“Dat men een van de drie verwerpt, dat wringt ook. (...) Automatisch zal hij [de moslimjongere] uitdrukking geven aan zijn religie, maar dan niet langer als geloof, wel als revolutie.”*

“De VDAB vermeldt in een rapport dat er op de arbeidsmarkt vormen van discriminatie zijn die verbonden zijn met de cultuur. Zo kunnen moslimvrouwen met hoofddoek geen stage doen. Ze worden niet aangenomen of men vraagt hen hun hoofddoek af te leggen.”

Deze talrijke factoren brengen een marginalisering van deze kwetsbare bevolkingsgroepen met zich mee, en van de jongeren in het bijzonder. Daar komt dan nog het gebrek aan opvoeding bij, waardoor deze jongeren gevoeliger zijn voor een simplistisch en radicaal discours.

Een dergelijke analyse brengt weliswaar relevante en boeiende elementen aan, maar ze lijdt aan het euvel dat ze over het algemeen de mensen die problemen veroorzaken, van hun verantwoordelijkheid ontslaat. Meestal is volgens dit soort spreken de maatschappij de grote verantwoordelijke voor het afwijkend gedrag van sommige van haar leden. Deze verklaring is bij de moslims erg verspreid maar de islam zelf speelt er geen rol in.

Bij de niet-moslims ontkennen sommigen deze feiten, anderen (vooral Vlamingen) bevestigen ze en zijn het eens met de analyse van de moslims. Nog anderen (de meerderheid) erkennen haar, maar doorgaans zonder dat ze er zich bijzonder door aangesproken voelen.

2) Op internationaal niveau

Sommige moslims extrapoleren dit discours op internationaal niveau. Het terrorisme -

een soort 'meesterdelinquentie' - vindt zijn oorsprong in vormen van onrechtvaardigheid, het kolonialisme en alle vormen van neokolonialisme, de steun van de grootmachten aan bepaalde dictaturen met het oog op hun eigen belangen en de situatie van de Palestijnen, de Tsjetsjenen en de Irakezen.

Opnieuw worden de problemen - ook al zijn ze dan reëel - voorgesteld alsof ze geen verband houden met de islam en worden de actoren gedeeltelijk van hun verantwoordelijkheid ontslagen. De stellingen gaan soms nog verder: voor sommige moslimdeelnemers aan de gesprekken wordt de 'echte islam' - "*de islam zoals hij is*" - niet beleefd en kán hij ook niet worden beleefd in de zogeheten 'moslimlanden'. Dat komt door de invloed en de manipulaties van de grote mogendheden. Dit soort argumentatie maakt dat sommige moslims blijven geloven in de islam als samenlevingsmodel, ondanks het sociale, economische en democratische falen van de zogeheten 'moslimlanden'.

Dit was het antwoord van een moslimdeelnemer op de vaststelling dat de situatie in de landen waar de islam de staatsgodsdienst is op verschillende vlakken dramatisch is: "*Het zijn dictaturen. (...) Ze worden in stand gehouden door het Westen. Dit is westers neokolonialisme.*" In een andere groep was dit te horen: "*Men heeft geen enkel land de kans gegeven uit te proberen hoe dat zou kunnen gaan en men weet dus niet hoe het zou kunnen gaan.*"

2- Het beeld van de islam en van moslims: een fout beeld?

Een tweede type van discours dat bij moslims bijzonder vaak te horen is - ze lijken het hierover unaniem eens - en dat ook door sommige niet-moslims wordt overgenomen, stelt dat de samenlevingsproblemen grotendeels te wijten zijn aan het beeld dat men van de islam heeft, meer dan aan de islam of de moslims zelf. Binnen de diverse groepen toonde niet één moslim zich tevreden met het beeld van de islam en van de moslims. Dat beeld wordt enerzijds verspreid door de media, anderzijds door de politiek.

Dit is de kern van de kritiek op het vigerende beeld van de islam: sommige media, politici en intellectuelen maken misbruik van de islam om hun persoonlijke ambities te realiseren.

"D (journalist): Ik denk inderdaad dat er sprake is van een overbelichting van de islam door de media.

H (moslimdeelnemer): De islam verkoopt goed, vermoed ik?" (Gelach en instemming van een journaliste)

"Het discours over de islam is een discours waar druk gebruik van wordt gemaakt om carrières op te bouwen en veel lawaai rond te maken. Omdat het gaat om een discours dat vandaag de dag 'in' is."

In verband met het beeld dat van de islam wordt gecreëerd zijn er twee soorten kritiek: - de eerste en de belangrijkste betreft het amalgaam dat wordt gebrouwen van 'islam en terrorisme' en van 'islam en fundamentalisme'. "*Moslims hebben de hele wereld eeuwenlang enorm veel dingen bijgebracht en vandaag zijn wij een blok aan het been, zijn wij mensen die je moet wantrouwen. Wij zijn allemaal terroristen. Vanaf het ogenblik dat je praktiserend bent en dat je vijfmaal per dag bidt, ben je al een bommenlegger... Dat is toch stuitend!*" Het noodzakelijke onderscheid wordt niet langer gemaakt, en dat zaait verwarring in de minder geïnformeerde geesten: "*Islamist, moslim, integrist, fundamentalist... Men gebruikt de begrippen lukraak door elkaar, het heeft niet veel belang wat men ermee bedoelt. En dat is echt een probleem.*" Terrorismen rijmt vandaag de dag op islam, en stilaan is ook het omgekeerde het geval. De moslims betwisten deze valse gelijkstelling.

- De tweede kritiek van sommige moslims richt zich tot de media die ondanks alles nog een ander beeld willen geven van de islam. Zij 'folkloriseren' de godsdienst. Hun reportages belichten vooral het culturele en zelfs folkloristische facet van de islam, en ze gaan niet in op de religie als zodanig: *"Ik heb wel eens de indruk dat folklore exotischer is en... ik weet het niet, misschien zorgt dat voor een betere ticketverkoop bij Royal Air Maroc..."* Deze mensen betreuren dat, als er al eens een positief beeld wordt geschetst van de islam en van moslims, het bijna systematisch een niet-religieus beeld is. Godsdienstige uitingen van de islam krijgen doorgaans het label 'radicaal' of 'integristisch'.

Op dit punt rijst de vraag in hoeverre niet-moslims in staat zijn de religieuze manier van denken van de islam te begrijpen en er zich rekenschap van te geven. Dat laatste is verre van evident. Een gelovige houding wordt over het algemeen wel geaccepteerd door de niet-moslims, maar de meesten begrijpen zo'n houding duidelijk niet. Dat komt eenvoudigweg omdat het moslimgeloof vreemd is voor de belevingswereld van de meesten. Zij hebben moeite om door te dringen tot de betekenis en de existentiële dimensie ervan. *"Als men de moslims of de islam in België benadert, doet men dat niet met een diepgaande kennis van de godsdienst of van het religieuze gevoel. En dat brengt met zich mee dat het al mangelt aan begrip,"* zo zei een niet-moslimjournalist het. Hij voegde daaraan toe: *"Humanisten die de religieuze inhoud van een godsdienst echt begrijpen, zijn heel zeldzaam."* Het probleem wordt nog groter omdat het in dit geval gaat om het begrijpen van de religieuze beleving van de islam. Die doordrenkt alle aspecten van het leven. Wat men er ook van mag beweren, dit soort beleving verschilt grondig van de christelijke, die in België op een lange traditie kan bogen. We stoten hier ongetwijfeld op een struikelsteen: de verwachtingen van de moslims dat zij in hun religieuze identiteit begrepen worden zijn hooggespannen, maar de moeilijkheid om aan die verwachtingen te beantwoorden zijn al even torenhoog.

Het leven van moslims is gebouwd op hun geloof en daarom beleven de meeste gelovige moslims de verwerping, het wantrouwen, de angst en het onbegrip tegenover de islam als een vorm van geweld die hen persoonlijk wordt aangedaan. Daarom is de kwestie van de beeldvorming voor hen een essentieel aspect.

3- De Belgische verantwoordelijkheid: tegengestelde standpunten in het Noorden en het Zuiden van het land

In dit derde en laatste discours dat specifiek van moslims komt wordt het gebrek aan vaardigheden bij niet-moslims aan de kaak gesteld. Zij zouden verschillen niet kunnen aanvaarden en niet kunnen leven met mensen die anders zijn dan zichzelf. Het discours over de sociale oorzaken van de malaise hield al een vorm van kritiek in op de samenleving, maar hier komt dit aspect nog krachtiger naar voren. Het gaat niet langer om discriminerende praktijken of feitelijke situaties die nadelig zijn voor sociaal en cultureel kwetsbare mensen. De slechte wil van mensen en het onvermogen van het systeem komen in het vizier.

Sommige Vlaamse moslimdeelnemers beschuldigen er in het bijzonder enkele politici - maar ook de meeste politieke partijen - van dat ze stokken steken in het wiel van het samenleven. Ze doen dat onder het mom van de veiligheid, de bevrijding van de onderdrukte vrouw en het oplossen van integratieproblemen. Volgens deze deelnemers veroorzaken dergelijke maatregelen meer problemen dan dat ze er oplossen. Ze zijn des te schadelijker omdat ze ook nog eens een negatieve invloed hebben op de publieke opinie, die zeer ontvankelijk is voor het veiligheidsdiscours van politici. Die laatsten gaan hier dus in tegen het samenleven. Ze voeden de angst en het wederzijdse onbegrip.

In deze kritiek op de politiek in België moeten vooral de pogingen tot assimilatie vanwege de overheid het ontgelden. Meer dan een moslim heeft het gevoel dat er van

hen wordt gevraagd dat ze hun aard verloochenen en hun eigenheid aan de kant schuiven. *“Dit discours gaat als volgt: als de ander wil genieten van de goederen van de collectiviteit, dan mogen we hem dingen opleggen, dan is het legitiem dat we hem vragen en van hem eisen dat hij de taal leert, dat hij andere dingen doet... Hij moet eigenlijk wegvakken wat hem verschillend maakt, alles wegvegen wat getuigt van zijn eigenheid. Wel, ik ben het daar volstrekt mee oneens. Ik weiger dat soort spreken en ik stel vast dat je het vaak hoort waar de ander behoort tot zwakke of achtergestelde groepen, of toch tot groepen die zwakker zijn en meer achtergesteld.”* Een andere deelnemer klaagt een samenleving aan die zegt: *“Onze cultuur is de dominante cultuur. U bent hier en u moet zich naar ons voegen.”*

De beschuldiging is minstens gedeeltelijk terecht. Maar omdat ze nagenoeg nooit genuanceerd wordt, is ze ook zwaar. De Belgische autoriteiten proberen wel degelijk soms bruggen te bouwen, maar dit soort uitspraken negeert alle inspanningen die zijn (en worden) geleverd om het samenleven beter te laten verlopen. En opnieuw zien we hier het radicaal van zich afschuiven van de eigen verantwoordelijkheid door de moslimminderheid, en meer in het algemeen door de Turkse en Arabische minderheid. Het betreft hier jammer genoeg een visie op en een analyse van de problemen die te eenzijdig is en die geen rekening houdt met de goede wil van veel niet-moslimburgers én met de reële problemen die sommige moslimgroepen veroorzaken.

Niet-moslims zijn uiteraard minder kritisch dan moslims voor een systeem dat in de eerste plaats een niet-moslimsysteem is en waarvan zij deel uitmaken. Toch worden bepaalde analyses ook gedeeld door sommige niet-moslims, vooral wat betreft de gevoeligheid van de Vlaamse politieke partijen voor extreem-rechtse stellingen. Maar de meest frappante constatering is nog een andere: er is een verschil tussen het discours van Vlamingen en van Franstaligen, moslims en niet-moslims door elkaar. De kritiek op partijen en op bepaalde politici is van de kant van de Franstalige deelnemers onbestaande. Gaat het hier om een politiek verschil of is dit het resultaat van uiteenlopende gevoeligheden in het Noorden en het Zuiden van het land? De twee, ongetwijfeld. Franstaligen besteden in elk geval duidelijk minder aandacht aan deze verantwoordelijkheid van de overheid. De Vlaamse deelnemers geven hier veel meer blijk van kritiek dan hun Franstalige collega's en stellen aan de overheid hogere eisen.

Niet-moslims zijn weliswaar over het algemeen minder kritisch voor het systeem, maar toch aanvaarden ze de moslimkritiek op datzelfde systeem. Het thema ligt gevoeliger als het verder reikt dan het functioneren van het systeem en als de kritiek de waarden betreft. Als bijvoorbeeld het ideaal van een niet-democratische islamitische Staat naar voren wordt geschoven, laten alle niet-moslimstemmen van zich horen. De uitspraak *“Ach nee, een islamitische staat, dat wil ik niet!”* van een van de deelnemers vat de stelling van alle niet-moslims in dit verband goed samen. Maar als sommige moslims er de Belgische neutraliteit van beschuldigen dat ze niet neutraal is, aanvaardt men zo'n uitspraak of heeft men er minstens oren naar: *“Ik geloof niet in neutraliteit. Neutraliteit bestaat niet, omdat ook de seculiere Staat uiteindelijk een ideologie is: alles is ideologie. (...) Het gaat om een westerse manier om naar de dingen te kijken en die is volstrekt niet neutraal. Diversiteit is uiteindelijk uitwisseling.”* Deze kritiek op de neutraliteit die bij moslims te horen is, leidt tot discussie en stoot niet zozeer op weerstand. De reacties zouden ongetwijfeld anders geweest zijn als dezelfde deelnemers het hadden gehad over het afschaffen van het principe van de neutraliteit of als ze dat als zodanig hadden veroordeeld.

4- De verantwoordelijkheid van de islam en van de moslim-gemeenschap: moeizame distanttiëring en kritiek

Het vierde discours is specifiek voor niet-moslims. Het probeert te bepalen wat de verantwoordelijkheid is van de islam en/of van leden van de moslimgemeenschap wat de samenlevingsproblemen en de radicalisering betreft. Het wordt verwoord in de

vorm van stellingen of dikwijls ook van vragen, en het bevat naargelang van het geval een subtiële beschuldiging, verdenking of een rechtmatige vraag aan het adres van de moslimreligie zelf, haar grondteksten, bedienaren, gelovigen. Ook de invloed van zogeheten 'moslimlanden' is aan de orde:

"Ik heb de indruk dat er binnen de moslimgemeenschap mensen zijn die zich voor bepaalde zaken onbuigzaam opstellen en dat op dat moment het gesprek moeilijk wordt."

"Ik denk dat er een tegenstelling is tussen de wil van moslims die hier zijn gekomen en die zich in dit land willen integreren om er het beste van te maken - zij beoefenen hun godsdienst en hoeven niets af te zweren - en de wens van sommigen in moskeeën, in... met extremistische uitlatingen.... Zij willen komaf maken met alles wat die eerste groep mensen en alles wat zelfs de Belgische burgers doen om hen zo goed mogelijk te onthalen en om samen met andere gemeenschappen te leven."

"Er is ook sprake van dat er imams vanuit Saoedi-Arabië worden gestuurd, die met financiële middelen van ginder komen. Is dat echt waar?"

"Maar het doel van uw godsdienst, dat is toch liefde, niet?"

"Welk doel streeft de islam na? Streeft u naar de islamisering van de wereld of wilt u het geweten van de mensheid bevorderen?"

Aan moslimzijde is het uitzonderlijk dat elke vorm van verantwoordelijkheid van de moslims of de islam in de moeizame betrekkingen tussen moslims en niet-moslims wordt afgewezen. Het is even uitzonderlijk dat men aan die kant echt kritisch probeert te staan tegenover de gemeenschap. De meerderheid neemt een gematigde tussenpositie in. Men erkent het bestaan van bepaalde problemen of probeert hier en daar een vraag te beantwoorden, maar men probeert ook de omvang of de symbolische waarde te minimaliseren van de feiten die voor niet-moslims een probleem zijn, zoals overigens ook voor veel moslims. Men is best wel bereid om bepaalde moeilijkheden aan te kaarten en men loopt soms zelfs vooruit op de vragen van niet-moslims, maar dat gebeurt altijd op kleine schaal of al relativerend: *"Het klopt, het komt in uitzonderlijke gevallen wel eens voor dat..., maar..."* In geen enkel geval - hoewel er toch één uitzondering was! - werd de islam ook maar in vraag gesteld.

1) De gemeenschap

Velen erkennen dat een deel van de verantwoordelijkheid ligt bij sommige moslims of bij de moslimgemeenschap, en ze zijn soms de eersten om daar de nadruk op te leggen (ongetwijfeld omdat ze het gewend zijn zich te moeten rechtvaardigen).

Sommigen maken gewag van het bestaan van een radicaal discours in bepaalde moskeeën, terwijl anderen dat ontkennen. De perceptie van wat radicalisme betekent verschilt van de ene deelnemer tot de andere, en van de ene moslim tot de andere. Twee uiteenlopende uitspraken in dit verband: *"Ik beweer niet dat er geen radicaal discours te horen is in bepaalde moskeeën. Dat is er wel degelijk, maar er is ook een stuk interpretatie mee gemoeid"*, en: *"De imams en de moskeeën zijn volstrekt niet radicaal. (...) Er is geen sprake van extremisme."*

Velen erkennen en betreuren de invloed van andere landen, met name bij de opleiding van imams: Saoedi-Arabië, Egypte, Marokko...: *"Het klopt dat er buitenlandse invloed is op de islam in België. Er is invloed uit Marokko en Turkije. En er worden mensen gestuurd uit Saoedi-Arabië... Het gaat eerder om mensen die ginds gaan studeren en die vervolgens naar hier terugkeren. (...) Als Belgische moslims zouden wij ook liever onafhankelijk staan tegenover dergelijke invloeden. Wij zijn het er niet altijd mee eens."*

Verschillende deelnemers onderstrepen het nieuwe van de Europese context en de noodzaak - dat is nieuw - van een interpretatie van de teksten die daaraan is aangepast. *“Het is hoog tijd dat er literatuur komt die is aangepast aan de context en aan de noden van de samenleving hier in Europa.”* Toch zijn niet alle moslims het ermee eens dat je de teksten in het licht van de (nieuwe) context moet gaan interpreteren.

Velen klagen het ‘culturalisme’ van veel leden van de moslimgemeenschap aan. Zij verwarren cultuur en religie, en beschouwen aspecten van de eerste als een integraal onderdeel van de tweede. Vandaar dat men zich moet blijven afvragen wat nu behoort tot het religieuze en wat tot de cultuur. Door de verwarring tussen de twee registers is er een dubbelzinnigheid die er, wat de teksten en de traditie betreft, niet hoeft te zijn, maar die in de feiten wel bestaat.

Tot slot stellen moslimdeelnemers dikwijls ook het gebrek aan opleiding en aan opvoeding van moslims aan de orde: ze kennen hun godsdienst slecht en zijn niet in staat te onderscheiden wat er nu deel van uitmaakt en wat er niet toe behoort. Meer islam is dan ook de aanbevolen oplossing, ook al komen er punten van onenigheid aan de oppervlakte als het gaat over de modaliteiten: hoe geef je je godsdienst door?

“Het probleem is ook het volgende: in hoeverre kennen ze hun geloof ook echt? Ze hebben nauwelijks toegang tot de bronnen van de islam en hun kennis is gebaseerd op een beperkte hoeveelheid vertaalde literatuur. Men herneemt traditionele en archaïsche vormen van de zogeheten ‘islam’. En dan zijn er nog de culturele fenomenen die met de islam als zodanig niets te maken hebben. Het is een uitdaging voor jongeren om kennis van de islam op te doen.”

2) De teksten

Zoals er binnen de moslimgemeenschap diversiteit is, zo is er ook diversiteit bij de moslimdeelnemers in de wijze waarop ze de teksten interpreteren. De waaier gaat van een letterlijke lectuur tot een vrije interpretatie van het mystieke soort. Sommigen betogen dat de teksten op zichzelf volstaan en proberen in de eerste plaats om de geest van de voorouders te ontmoeten. Anderen zijn van oordeel dat de teksten gelezen en begrepen moeten worden in hun context, en nog anderen gaan ervan uit dat het belangrijkste - meer dan de lectuur en de persoonlijke kennis van de teksten - de ontmoeting is met het goddelijke hier op aarde. Dat onderscheid heeft niets te maken met de graad van geloofsovertuiging. Er is dus, evenmin als elders, unanimitéit in hoe je tegenover de teksten moet staan, ook al is iedereen het erover eens dat ze niet in vraag gesteld kunnen worden.

Deze heterogeniteit in de lectuur van de teksten en in de betekenis die je ze moet geven plaatst ook niet-moslims voor vragen: *“Ten gronde: zijn er dan twee soorten islam, waarbij de ene fundamentalistisch, radicaal en ‘letterlijk’ is, en de andere laten we zeggen democratisch, gezellig enz.? (...) Bij mij heeft de idee postgevat, maar ik kan verkeerd zijn, dat er mensen zijn die de Koran kennen en anderen die hem niet goed kennen.”* Een vraag als deze is een uiting van de vrees dat de islam gewelddadig, anti-democratisch en vrouwonvriendelijk is. De ‘brave’ moslims die hier in alle rust leven, worden dan gedegradeerd tot mensen die hun religie niet kennen. Deze vraag is erg dualistisch en simplistisch - ze ziet twee mogelijke ‘versies’ van de islam: de letterlijke en radicale, en de *softe* - maar ongetwijfeld niet erg ‘moslim’. Ze brengt andere, meer complexe alternatieven niet in rekening.

3) De moslimreligie

Wat de moslimreligie zelf betreft, worden de meeste moslims geconfronteerd met hun onvermogen om kritisch te zijn. De islam komt van God en is goed. *Point final*. Om die reden kan de islam op zichzelf niet verantwoordelijk zijn voor de malaise in de betrekkingen tussen moslims en niet-moslims in België: *“De islam speelt geen enkele rol in deze problemen.”* De islam bevat volgens deze visie integendeel een boodschap van

sociale vrede. Toch drukten enkele deelnemers de wens uit dat kritiek mogelijk zou zijn en betreurden ze dat het allemaal zo moeilijk ligt, toch wat de islam betreft zoals hij nu wordt beleefd. Deze tussenkomsten bleven marginaal, maar ze waren er wel degelijk.

“Z: Er zijn in de islam doodgewoon geen taboes. Ik ken er alvast geen.

H: Ja, dat wordt beweerd, maar...

Z: Ja, kijk...

H: ... als je naar de realiteit kijkt...

Z: Maar het is dat wat je moet blijven herhalen voor moslims, voor onze godsdienstgenoten. Het allermoeilijkste is kritiek leveren op de islam...

M: Niet iedereen denkt zoals jij...

Z: Ja ja, daarom net moeten we de dingen in onze gemeenschap vooruit doen gaan, over het algemeen.”

Bij de jongeren toonden sommigen zich toch kritisch. Een van hen stelde zijn godsdienstgenoten zelfs vragen over de neiging van moslims om een defensieve, en zelfs apologetische houding aan te nemen als hun godsdienst aan de orde is.

Ondanks deze tussenkomsten blijft het gevoel hangen dat de vragen die werden opgeworpen onbeantwoord blijven en dat de analyses de problemen nooit ten gronde uitspitten. In geen enkel geval wordt de islam of worden zijn grondteksten in vraag gesteld. Uiteindelijk bestaat de enig mogelijke vorm van kritiek erin dat je kunt zeggen dat hij door sommigen verkeerd is geïnterpreteerd of toegepast.

4.

Verwachtingen

Moslims en niet-moslims hebben uiteenlopende ervaringen en ze koesteren hooggespannen verwachtingen van elkaar: de moslims willen erkend worden, de niet-moslims wensen klare antwoorden te krijgen op hun vragen.

1- De behoefte aan erkenning

1) Erkenning

In de uitspraken van de moslimdeelnemers aan de gesprekken komen twee kwesties regelmatig terug: de eerste betreft de vele vooroordelen en clichés die over moslims de ronde doen, de tweede de discriminatie van de islam en van de moslims op verschillende niveaus. In België gaat het om de financiering van de eredienst die nog niet ten volle is gerealiseerd, de screeningsprocedure van de verkozenen bij de verkiezing voor de Moslimexecutieve van België, (het debat over) het verbod op het dragen van de hoofddoek op bepaalde openbare plaatsen... Moslims voelen zich het slachtoffer van uitsluiting en van andere vormen van onrechtvaardigheid.

Het onbehagen van veel moslims heeft onder meer te maken met het feit dat ze zich *als moslim* niet goed aanvaard voelen - en dat ook niet zijn - in de samenleving. Ze vinden als moslimburgers maar moeizaam hun plaats in de Belgische context. Dat wijten zij in de eerste plaats aan de kwalijke en niet correcte beeldvorming waar ze het slachtoffer van zijn. Die staat de sociale erkenning in de weg waar ze zo naar hunkeren. En die sociale erkenning - een noodzaak voor elke mens - is niets anders dan een teken dat men vertrouwen krijgt en ook geeft. Het is precies dat vertrouwen waarvan we hierboven hebben betoogd dat dit het cement is van het sociaal leven. Er is niet veel verbeelding nodig om aan te voelen dat mensen zonder dat gevoel van erkenning maar moeilijk hun plaats vinden in de sociale ruimte.

Veel gelovige moslims lijken in een spanningsveld te leven tussen de religieuze en de sociale omgeving waar ze deel van uitmaken en waarvan velen wensen dat ze met elkaar kunnen worden verzoend. Zoals we al gezien hebben, zijn veel niet-moslims vandaag de dag bang voor de heropleving van de islam of voor de toegenomen zichtbaarheid van de islam in de grote Belgische steden. Bepaalde islamitische voorschriften die niet-moslims niet begrijpen of aanvaarden, wekken wantrouwen. Moslims die zich op religieus vlak willen ontwikkelen of die hun geloof meer zichtbaar willen maken raken hierdoor in de klem: hoe zichtbaarder ze hun moslim-zijn manifesteren, hoe groter het risico op onbegrip, angst, onbehagen en afwijzing. De beleving van hun religie is een goed dat ze zelf nastreven en dat hen binnen hun eigen gemeenschap uiteraard erkenning oplevert. Dat laatste belet niet dat ze óók erkend willen worden door de samenleving waarin ze leven en waartoe ze behoren, en dat ze ook dáárin een plaats willen innemen. Dat is hun eerste dilemma.

Daar is een tweede dilemma mee verbonden. Hoewel veel moslims er een erezaak van maken om van hun godsdienst het fundament van hun leven te maken, lijken sommigen er ook onder te lijden dat ze alleen maar daarop worden aangesproken. We kunnen dat met een beeld uitdrukken: sommigen zien in de eerste plaats de 'islamitische' sluier, niet de persoon die hem draagt. Men ziet niet langer het individu in mensen, wel de islamitische religie die ze beleven en de moslimgemeenschap waartoe ze behoren. Het is dan alsof de sluier, de baard of het lange kleed met wijde mouwen (*djellaba*) dat typisch is voor de islam, de individualiteit van mensen wegveegt.

Als het over erkenning gaat, koesteren moslims dus een dubbele verwachting. De eerste betreft hun religie en dat is hun grootste goed, de rechte weg naar het eeuwige

heil. De negatieve beeldvorming op dit vlak is voor hen een bron van pijn. Hun tweede verwachting gaat over de erkenning van hun plaats en hun individualiteit als moslim. Zoals de zaken er nu voorstaan, wordt aan deze tweevoudige verwachting niet tegemoetgekomen. Dat is een belangrijke oorzaak van de onvrede.

2) Miskenning

Veel moslims voelen zich dus niet alleen onvoldoende of helemaal niet erkend, maar ze voelen zich ook ronduit miskend. In het discours van verschillende moslimdeelnemers lijken deze twee facetten onlosmakelijk met elkaar verbonden. Volgens velen moet de erkenning verlopen via een betere kennis van wat de islam is en/of wat moslims *echt* zijn. Veel moslims ervaren dan ook een grote behoefte om de islam en de beleving van de islam bekend te maken. Dat is begrijpelijk: kennis is inderdaad een belangrijke factor als het over erkenning gaat. Maar erkenning beperken tot kennis is een vergissing, enerzijds omdat er nog andere elementen meespelen, anderzijds omdat kennis niet systematisch erkenning met zich meebrengt. Omdat ze ervan overtuigd zijn dat de islam voor iedereen de beste weg is, hebben sommige moslims het moeilijk om dat te begrijpen. Sommige mensen wijzen de islam af, hoewel ze er iets van afweten en zonder dat er sprake is van islamofobie. Ze houden gewoon niet van de opvattingen, de waarden en de manier waarop die in praktijk worden gebracht. *“Er werd hier gewezen op het feit dat men alleen afwijst wat men niet kent, maar ik ken verschillende mensen die iets afwijzen precies omdat ze het kennen, of toch minstens gedeeltelijk,”* aldus een deelnemer. Sommige moslims lijken dat maar moeilijk te aanvaarden of te begrijpen.

Sommige niet-moslims drukten weliswaar hun bekommernis uit voor een betere wederzijdse kennis en ze kantten zich tegen de vormen van discriminatie waarvan de moslims het slachtoffer zijn (de problematische officiële erkenning van de islam, het sociale niveau). Maar velen voelen zich daarom nog niet aangesproken door wat de moslims stellen of door hun oproepen. De meesten stellen zich geen vragen bij hun gedrag tegenover moslims. Hoe valt zoiets te verklaren?

Sommigen voelen zich vermoedelijk niet aangesproken door de kritiek van moslimkant en anderen leggen een vorm van zelfgenoegzaamheid aan de dag, een zelfverklaarde ‘legitimiteit’. Zij hebben de neiging ervan uit te gaan dat het aan de moslims is - de nieuwkomers die de toestand (enigszins) uit balans hebben gebracht - om zich te rechtvaardigen. Ongetwijfeld onbewust vertrekken de twee partijen van een relatie die op ongelijkheid berust: de eersten wanen zich in hun recht als ‘autochtonen die het traditionele (niet-moslim) België vertegenwoordigen’, de tweede voelen zich verplicht zich te verantwoorden en binnen het heersende kader te komen. We hebben het hier uiteraard over tendensen en sommige deelnemers nemen heel duidelijk afstand van deze gedachtegangen. Toch spelen die onbewust een rol.

Sommigen maken ook geen geheim van hun wantrouwen, angst of afwijzing van de islam, zonder dat ze dat noodzakelijk of exclusief verbinden met 11 september of andere terroristische aanslagen. Zij zijn niet in staat om ‘op verzoek’ over te gaan tot erkenning. Ze zijn ongerust over de islam en leggen dan ook duidelijk geen vertrouwen aan de dag. Aan de andere kant toonden maar zeer weinig deelnemers, moslims zowel als niet-moslims, zich zelfkritisch. Dat deden ze desgevallend wel tegenover de samenleving en tegenover de andere leden van eenzelfde categorie of gemeenschap. Maar tegenover zichzelf? Zelden of nooit. Deze problematische zelfkritiek is een natuurlijk verdedigingsmechanisme, dat in deze context nog werd versterkt door de wetten van het debat. Zo’n discussie is immers allereerst een gedachtewisseling en pas in de tweede plaats een kans om tot introspectie over te gaan.

Toch brachten niet-moslims het in elke groep weer aan, in diverse toonaarden: het is noodzakelijk elkaar te leren kennen om hinderpalen uit de weg te ruimen en vooruitgang te boeken in het samenleven. Dankzij de ontmoetingen in het kader van dit onderzoek zijn deelnemers zich soms bewust geworden van hun grote onwetendheid over de reali-

teit waarin moslims leven, met name wat de diversiteit binnen de islam betreft. Plekken, initiatieven en gelegenheden die de kennis over elkaar ten goede komen, moeten dan ook worden ondersteund en bevorderd. Ze kunnen bijdragen tot een beter en rustiger samenleven. De vraag blijft echter hoe je dagdagelijkse ontmoetingsplekken begunstigt die échte wederzijdse kennis tot stand brengen. Want ontmoetingen zijn op zichzelf nog geen garantie dat er op dit vlak ook resultaat wordt geboekt. De manier waarop men zich gedraagt, elkaar begrijpt en tot elkaar spreekt is even belangrijk als de ontmoeting zelf. De reflectiefora hebben dat geïllustreerd.

Een voorbeeld: omdat ze iets wilden doen aan de miskenning en het gebrek aan erkenning dat daaruit voortvloeit, namen sommige moslims een 'pedagogische houding' aan zodra de kans zich voordeed: ze probeerden mensen de principes van de islam en iets over de beleving van moslims bij te brengen. Hun inspanning sorteerde over het algemeen niet het verhoopte effect en bleek soms zelfs contraproductief te zijn, omdat dit vaak niet overeenstemde met de verwachtingen van niet-moslims inzake communicatie. Men wilde dat die nauwer aansloot bij de dagelijkse ervaringen en de confrontaties die zich daarin afspelen.

2- De eis tot duidelijke antwoorden

De frustratie van moslims over het gebrek aan erkenning lijkt een tegenhanger te vinden in de frustratie van niet-moslims over het niet krijgen van antwoorden op de belangrijkste of de meest verontruste vragen die zij zich stellen. Die gaan over de vrijheid van meningsuiting en van (geloofs)overtuiging, de gelijkheid van mannen en vrouwen, de politieke islam, de greep van moslimlanden op de harde stromingen, de sluiers die steeds donkerder en langer worden, de behandeling van wie 'afwijkend' gedrag vertoont (echtbrekers, homo's, afvalligen...).

Om tal van redenen lijken veel moslims vaak niet in staat om de verwachtingen in te lossen van niet-moslims die om duidelijke antwoorden vragen. De meesten tonen zich meesters in ontwijkgedrag, bewust of onbewust: ze gaan de vraag uit de weg door te zwijgen of door er een andere wending aan te geven, ze geven antwoorden die in de ogen van niet-moslims vaak niets te maken lijken te hebben met de realiteit, of ze minimaliseren de draagwijdte van de feiten die problemen veroorzaken. Vooral dat laatste gebeurt heel vaak.

De oorzaken van deze kloof zijn talrijk. Aan de ene kant worden moslims geconfronteerd met steeds dezelfde vragen waar hun ondervragers op focussen. Sommigen weigeren mee te doen aan die logica van permanente rechtvaardiging en van vragen die ze vaak moeten beantwoorden in eigen naam én in naam van hun gemeenschap. Zij wensen een debat dat meer op basis van gelijkheid verloopt, geen ondervraging die wel eens van wantrouwen getuigt.

Aan de andere kant leggen veel gelovige moslims een pedagogische houding aan de dag. Ze vertrekken niet zozeer van de realiteit en van de moeilijkheden die de islam in het leven van alledag veroorzaakt, maar van het islamitische ideaal zoals zij dat opvatten. Ze stellen de islam voor zoals hij - volgens hen - zou moeten zijn. Hierdoor 'verbergen' ze goeddeels de islam zoals hij wordt beleefd. Die pedagogische bekommernis wordt door sommige niet-moslims erg slecht onthaald; anderen stellen ze op prijs omdat ze langs deze weg een ander gezicht van de islam leren kennen.

De appreciatie van bepaalde toestanden en het vocabularium om ze te benoemen kunnen soms grondig verschillen. We nemen het voorbeeld van het extremisme. Moslims en niet-moslims bekijken dat fenomeen duidelijk anders en nemen er een andere houding tegenover aan. Voor niet-moslims is er al sprake van extremisme bij alles wat door de religie wordt gedicteerd maar wat hen onaanvaardbaar lijkt in de huidige Belgische samenlevingscontext. Volgens moslims daarentegen meet je extre-

misme niet af aan de maatstaf van sociale of samenlevingsnormen, wel aan de interpretatie van religieuze voorschriften en het respect daarvoor. De toegewijde gelovige zal bijna nooit als 'extremistisch' worden gecatalogiseerd. Men zal desgevallend het woord 'radicaal' in de mond nemen voor wie de voorschriften van de Koran overtreedt en er een interpretatie aan geeft die indruist tegen de traditie, of voor wie sterk religieus geconnoteerde aspecten aanwendt voor niet-religieuze doelen. Volgens de meeste moslimdeelnemers kan wat volgens de islam correct is, niet radicaal zijn. Voor de meeste niet-moslims is dat wel het geval als de sociale normen en de sociale vrede niet worden gerespecteerd. We kunnen hier dus spreken van een diepgaande onenigheid over de gehanteerde begrippen, en dat maakt het gesprek moeilijk. Het is niet zo dat moslims niet inzien waar niet-moslims naar verwijzen als ze deze begrippen hanteren. Maar de betekenis die ze eraan geven, is voor moslims onaanvaardbaar. Niet-moslims voelen zich op hun beurt onbegrepen door moslims als het gaat over hun ongerustheid over de islam of bepaalde facetten daarvan.

Sommigen weigeren ongetwijfeld ook om een oordeel uit te spreken: in naam van de diversiteit in de islam lijken moslims zich niet vaak het recht te willen toe-eigenen om hun moslimbroeders en -zusters te bekritisieren, zeker niet in het bijzijn van niet-moslims. Sommigen hebben wellicht geen mening over bepaalde realiteiten of over vragen die misschien ver van hun bed liggen. Zwijgen is voor anderen dan weer een manier om in bepaalde praktijken of standpunten te berusten, of ze zelfs te steunen. Alleen willen ze de al gespannen situatie niet nog erger maken of willen ze zich niet compromitteren.

Niet te onderschatten is ook het volgende: het heeft er alle schijn van dat een aantal moslims geen persoonlijk standpunt durven te formuleren - zeg maar standpunten die niet zijn 'geautoriseerd' - over een groot aantal vragen die vandaag de dag voorwerp van debat zijn binnen de westerse moslimgemeenschap en die nog niet zijn uitgeklaard. Dat is niet zonder reden: het geheel van het moslimdenken - met name het politieke moslimdenken - moet worden herbekeken in een niet-moslimcontext. Daar is het tot op heden immers niet op voorzien. Sommigen lijken inderdaad te wachten om hun standpunt te verwoorden tot ze weten wat ze moeten denken.² Als er gevoelige onderwerpen aan de orde kwamen, had men in de discussies inderdaad regelmatig de neiging die te herleiden tot klassieke items die ongetwijfeld ook dichterbij de realiteit van de mensen. Klassiek is bijvoorbeeld het debat over de hoofddoek. Daar zijn al boekenplanken over volgeschreven en de argumenten zijn dus makkelijk te hanteren.

Vervolgens moet men ook rekening houden met de structuur van de islam: die is niet gecentraliseerd en niet-hiërarchisch. De islam kent geen centraal gezag. Er bestaan verschillende scholen, stromingen en gevoeligheden, en dat zijn stuk voor stuk facetten van 'de islam'. In principe is geen enkele moslim gemachtigd te praten in naam van 'de islam' of van 'de moslims', met uitzondering van degenen die in enige mate representatief zijn en daardoor bij sommigen een bepaalde legitimiteit genieten. Maar dan nog praten ook zij slechts in naam van wie hun gezag aanvaardt. Deze diversiteit, die eigen is aan de islam, verhindert dat er op de vragen ondubbelzinnige antwoorden komen. Dat zou echter geen hinderpaal mogen vormen om kritisch te zijn tegenover elkaar of tegenover de gemeenschap in haar geheel. Dat doet men echter niet, omdat men geen schade wil toebrengen aan het beeld van de islam, omdat men een soort unanimiteit in stand wil houden, omdat men geen problemen wil krijgen enz. Een echt kritische benadering lijkt van de kant van de moslimgelovigen erg moeilijk tot zelfs onmogelijk, toch bij dit soort ontmoetingen. Veel niet-moslims ergeren zich aan, en maken zich ongerust over dit vermijdingsgedrag.

Moslims hebben bovendien met het volgende probleem te kampen: veel niet-moslims zijn niet uit op een gesprek. Ze willen dat de ander hun fundamentele opvattingen en hun levenswijze deelt, en zijn zelden in staat tot zelfkritiek. Sommige moslims voelen

² 'Moeten' wordt hier niet gebruikt in de betekenis van 'verplichting' in de strikte zin van het woord. Het gaat om de bekommernis om binnen de islam correct te blijven. In die zin wacht men misschien het advies van theologen of van erkende wijzen af voor men zelf een standpunt inneemt. Dit wil nog niet zeggen dat er, zoals in het geval van de hoofddoek, maar één standpunt mogelijk is.

zich dan ook geklemd tussen hun ideeën en de vraag die hen niet zonder nadruk - en niet altijd even welwillend - wordt gesteld om zich te rechtvaardigen en een standpunt in te nemen tegenover bepaalde opvattingen. Ze vluchten daarom weg van de confrontatie van principes.

De islam in Europa beleeft een paradox: aan de ene kant hebben veel moslims het moeilijk om zich persoonlijk uit te spreken over bepaalde algemene kwesties, maar aan de andere kant verwijzen velen naar hun persoonlijke ervaringen om hun betoog kracht bij te zetten. Dat betoog is vaak sterk gekleurd door eisen die met de gemeenschap te maken hebben. Zo hebben veel moslims het in de fameuze kwestie van de hoofddoeken moeilijk om afstand te nemen van de logica die zegt: "Het is mijn recht." Zij slagen er niet in de kwestie vanuit een meer algemene invalshoek te bekijken. Op basis van hun persoonlijke ervaring of die van hun naasten zullen ze aanvoeren dat het dragen van de hoofddoek een vrije daad is, die gebaseerd is op het persoonlijke geweten. Dergelijke overwegingen zijn in hun persoonlijk geval - en zelfs theologisch - ongetwijfeld correct, maar ze doen niets af aan het gegeven dat wereldwijd, ook in België, het dragen van de hoofddoek in veel gevallen gepaard gaat met controle en zelfs met dwang. Met hun uitspraak hebben ze het alleen over zichzelf en over wat volgens hun ervaring goed is of zou kunnen zijn. Het lijkt ons dat een reflectie in meer algemene termen vaak ontbreekt in hoofde van de moslimdeelnemers. Deze indruk zou wellicht minder sterk zijn als hij niet nog eens zou worden bekrachtigd door het gevoel dat veel moslims zich individueel weinig gelegen laten liggen aan collectieve problemen of aan zaken die niet in de eerste plaats de moslims ter harte gaan.

De verklaringen voor de problemen die moslims hebben om klaar en duidelijk een standpunt in te nemen en de moeilijkheden die ze ondervinden om het debat met open vizier aan te gaan zijn talrijk. De lijst van wat we aanhaalden is niet volledig en het belang van elk punt afzonderlijk mag niet worden onderschat. Problemen ontstaan er als de verdediging van de islam belangrijker blijkt te zijn dan het streven naar waarheid. Het ontbreken van antwoorden verklaart de twijfels bij sommige niet-moslims over de ware positie die sommige moslims innemen. De stilte of de nietszeggende antwoorden lijken in hun ogen een manier om te berusten in bepaalde discours en praktijken, of om ze op zijn minst te legitimeren. Moeten we hier dan niet spreken van minstens passieve medeplichtigheid? In een context waarin de islam zo vaak schrik inboezemt, is het gebrek aan klaarheid niet van aard om bezorgde geesten rustig te stemmen. Manieren van spreken die de gemoederen willen bedaren maar die rond de pot draaien, of theoretische beschouwingen over de essentie van de islam volstaan over het algemeen niet om mensen te kalmeren, des te meer omdat de problemen die de niet-moslims aandragen - zelfs al wordt de omvang ervan overdreven - meestal onweerlegbaar zijn.

Toch slagen sommige moslims er wél in vrijuit te praten. Als ze dat doen, verdedigen ze standpunten die nogal radicaal of juist soepel zijn, ofwel schetsen ze eenvoudigweg hun ontwikkelingsgang, hun vragen, hun moeilijkheden en keuzes. Op zulke momenten maken de reflecties voelbaar wat mensen hebben beleefd.

Maar over het algemeen lijkt het erop dat moslims en niet-moslims met een groot communicatieprobleem te kampen hebben. Het is verre van ons om hier het intentieproces van de moslims te maken, maar het is een feit dat hun betoog vaak dubbelzinnig is en ver af staat van de bekommernissen die tot bepaalde vragen hebben geleid. Ze moeten zich gaan bezinnen over de beste manier om een boodschap over te brengen bij een publiek dat niet hetzelfde referentiekader heeft als zij en dat niet over de kennis beschikt die zijzelf hebben van de interne processen binnen de moslimgemeenschap. Dat publiek heeft trouwens vaak hardnekkige ideeën.

Aan niet-moslimzijde moet men openstaan voor een echt debat, zowel over de principes als over de feiten. Als niet-moslims willen dat moslims zich duidelijk uitspreken,

moeten zij zich zélf bereid tonen te luisteren naar manieren van kijken en van denken die anders kunnen zijn dan die van henzelf. Als dat niet het geval is, versterken ze de processen die zijzelf aanklagen.

Hoewel ze eronder gebukt gaan dat ze voortdurend dezelfde vragen moeten beantwoorden en dat de belangstelling voor de islam vaak ophoudt bij gevoelige en kwetsieuze punten, kunnen en mogen moslims in de huidige context niet langer niet antwoorden op vragen en bedenkingen van niet-moslims, als ze naar een meer harmonieus samenleven streven.

5.

Identiteit

De visie op identiteit beïnvloedt uiteraard de manier waarop men de relaties met anderen opvat. Ze heeft ook een impact op de mogelijkheid om zich nieuwe elementen eigen te maken of om zich te integreren in een omgeving die niet uitsluitend bevolkt is met mensen van de eigen identiteit.

In Antwerpen bestond de gespreksgroep uit een heterogeen panel, een afspiegeling van de situatie in de stad zelf. Alleen streefden we niet naar een evenredige verdeling. Er was sprake van een sterke polarisering, met drie Vlaams-nationalisten en een lid van de Arabisch-Europese Liga (AEL). Dat heeft tot soms explosieve bijeenkomsten geleid. Naast deze twee extremen waren er vijf gelovige moslims, van wie één die zich heeft bekeerd, een politiecommissaris van de cel Diversiteit, twee jonge beroepskrachten uit het intercultureel werk en een universiteitsstudent.

Tal van recente groepsconflicten illustreren hoezeer het religieuze referentiekader een rol kan spelen in de constructie van een collectieve identiteit en in de relaties met anderen. In sommige geseculariseerde samenlevingen wordt dat religieuze referentiekader beschouwd als een *historische* component en een onderdeel van het erfgoed. Het is dan niet langer een actief instrument in de collectieve identiteitsvorming. Wat België betreft, maken de meeste deelnemers een duidelijk onderscheid tussen de aanwezigheid en de rol van de christelijke traditie in de vorming van de Belgische en westerse cultuur, en de individuele geloofskeuze van mensen. Een jonge atheïste van Algerijnse afkomst formuleerde het zo: *“Ik heb ervaren dat men in het Westen niet noodzakelijk tegelijk blank is en katholiek. Volgens mij is dat een stap die ook de moslims moeten zetten.”* Dit belet niet dat sommigen de christelijke traditie in België mobiliseren in een verdedigende reflex tegen culturen en religies die niet ‘van hier’ zijn.

Veel moslims merken op dat het onderscheid tussen traditie en persoonlijke keuze ook op de islam van toepassing is: een persoon van moslimafkomst erft een identiteit waarin de religieuze dimensie een minder of meer grote rol speelt, maar kiest vrij zijn geloofs-overtuiging. Om die stelling kracht bij te zetten getuigden sommigen - vooral de jongeren - van de persoonlijke ontwikkeling die hen bij de islam bracht. Sommigen van hen zijn geboren in families die minstens op cultureel vlak moslim zijn, en zijn soms al van kinds-been af praktiserende gelovigen, maar ze noemen de weg die ze hebben afgelegd toch ‘bekering’ omdat hun geestelijke ingesteldheid grondig is veranderd. Voor deze gelovige moslims is ‘hun’ islam geen traditie, maar het resultaat van een religieuze ontwikkeling.

Op theoretisch niveau lijkt het erop dat de meeste niet-moslims dit onderscheid tussen ‘islam als traditie’ en ‘islam als overtuiging’ aanvaarden, maar op het praktische niveau lijken ze er niet altijd van overtuigd dat het onderscheid er inderdaad ook is. Aan de ene kant betwijfelen sommigen of moslims wel effectief vrij zijn in de keuze van hun godsdienst, als we kijken naar het gewicht dat de gemeenschap en de traditie hebben. Deze overweging leidde bij de moslims tot hevige reacties: zij weigerden aan te nemen dat ze geconditioneerd zouden zijn en stelden dat *“wij [moslims] ook vrije geesten zijn”*: *“Wij hebben ook een kritische geest.”* Aan de andere kant is de uiterlijke gelijkenis - op het niveau van de religieuze praktijk en het referentiekader - tussen ‘traditionele’ en ‘gelovige’ moslims van dien aard dat het onderscheid voor een niet-moslim vaak nauwelijks betekenis heeft. Toch kunnen moslims dankzij dit onderscheid - al is het niet altijd uiterlijk zichtbaar - poneren dat de religieuze identiteit verschillend kan zijn en onafhankelijk is van de culturele identiteit van een individu. De twee bepalen diepgaand de identiteit van iemand, maar ze staan niet op hetzelfde niveau. Als we deze gedachtegang volgen, is er geen conflict tussen ‘Vlaming zijn’ en ‘moslim zijn’, of tussen ‘Marokkaan zijn’ en ‘moslim zijn’.

Hoe dan ook, alle moslims lijken het belang te erkennen van de godsdienstige traditie in de moslimlanden en bij de mensen uit die landen die in België leven. En die traditie oefent een grote invloed uit - in tegenstelling tot de katholieke traditie in België - niet alleen op de levenswijze van veel individuen, maar ook op hun manier van denken.

Het debat over identiteit laat zien dat er diverse opvattingen zijn over het begrip 'identiteit'. Uit de fora hebben we vier grote types afgeleid. Elke opvatting leidt tot een andere manier waarop mensen in de wereld staan. De vier opvattingen of manieren waarop een identiteit wordt opgebouwd, benoemen we als volgt: de vaste identiteit, de vloeiende identiteit, de gemengde identiteit en de onderhandelbare identiteit. Sommige types lijken meer van toepassing op moslims, andere op niet-moslims, maar de vier overstijgen de kloof tussen deze twee groepen.

1- De vaste identiteit

Volgens sommigen is identiteit een nagenoeg onveranderlijk gegeven op het collectieve niveau van een groep mensen. Die identiteit is gebaseerd op een volk, een historische beschaving, een grondgebied, eeuwenoude tradities, een taal en een godsdienst, facetten uit de geschiedenis die gekenmerkt worden door hun blijvend karakter. De identiteit die hieruit voortvloeit, kenmerkt een volk en de individuele mensen die dat volk uitmaken, erven ze. Volgens deze visie is identiteit een natuurlijk gegeven en een plicht. In het geval van de absolute visies op de islam vloeit ze voort uit de onaantastbare interpretatie van religieuze voorschriften.

1) Etnoculturele identiteiten

Bij de niet-moslims waren het de Vlaams-nationalisten die dit standpunt het duidelijkst verwoordden, maar het hadden net zo goed Franstalige of Belgische nationalisten kunnen zijn. Deze opvatting van identiteit komt op een minder uitgesproken, mildere manier ook tot uiting bij een deel van de bevolking dat minder theoretiseert over identiteit, maar wel gevoelig blijkt te zijn voor dit soort argumenten. Voor de Vlaams-nationalisten vormen de taal en het grondgebied de bepalende elementen voor de eenheid van het volk.: *"Wat betekent het Belg te zijn? (...) Een volk, wat is dat? Het is een groep mensen die een aantal kenmerken deelt: de taal, de geschiedenis, een grondgebied..."*

Bij de moslims werd een gelijkaardig concept als dat van de Vlaams-nationalisten naar voren geschoven: de Arabische identiteit. Dat standpunt werd weliswaar vurig verdedigd, maar was marginaal. Volgens dit Arabische gemeenschapsdenken is het land van afkomst het essentiële gegeven waar een cultuur en eigen gewoonten mee verbonden zijn. De taal daarentegen blijkt een relatief gegeven. Dit perspectief van een identiteit die op een natuurlijke wijze voortvloeit uit een geografische afkomst, werd collectief verworpen door de deelnemers van Arabische afkomst in de Antwerpse groep. Zij betwistten het bestaan van één Arabische cultuur en kwamen op voor hun Belgische identiteit.

Dit soort identiteitsdenken gaat dus uit van een radicaal verschil tussen groepen met een andere afkomst en cultuur, en betoogt dat men dat verschil moet beschermen, in het belang van de culturen zelf. Er wordt gesproken in termen van 'wij' en 'zij', of van 'wij' en 'u'. Ter illustratie de volgende citaten:

- het betoog van een Vlaams-nationalist: *"Autochtonen en allochtonen zijn anders. Zij hebben niet dezelfde identiteit. En gelukkig dat we niet allemaal hetzelfde zijn, dat stemt me tevreden. Wij zijn evenveel 'waard', maar we zijn niet dezelfden. Absoluut niet."*

- het betoog van een lid van de AEL: *"Hij heeft een culturele bagage die anders is dan die van mij. Dat is normaal. Ik vind het 'wij'-en-'zij'-spreken normaal. Voor mij is het de natuurlijkste zaak ter wereld dat, als er verschillende gemeenschappen zijn, ze ook gescheiden leven, met hun eigen instellingen."*

Maar er is een maar: voor de Vlaams-nationalisten impliceert het minderheidsstatuut van een bevolkingsgroep dat die haar eigenheid beleeft in haar eigen hoekje en dat men niet mag streven naar invloed in het openbaar domein. Voor hun Arabische geestesbroeders daarentegen heeft die minderheid rechten die voor de meerderheid neerkomen op plichten. Een meerderheid hoeft niet te beslissen voor een minderheid. Zij moet een minderhedenbeleid opzetten waardoor die minderheden hun belangen kunnen verdedigen en hun identiteit kunnen ontwikkelen, in eigen instellingen. We zien hier met andere woorden een duidelijke en frontale tegenstelling tussen twee standpunten die in hun essentie dicht bij elkaar liggen maar waarvan de belangen uiteenlopend zijn.

Deze 'vaste' identiteiten lijken ook gefrustreerde identiteiten, het resultaat van angst en onbehagen. De visie van het Vlaams-nationalisme lijkt te zijn getekend door de geschiedenis en de strijd die Vlamingen hebben moeten leveren voor de erkenning van de Vlaamse cultuur, en vooral van het Nederlands. De angst om sociale en culturele verworvenheden te verliezen die ooit duur zijn betaald, lijkt duidelijk aanwezig en beïnvloedt sterk de blik waarmee de aanhangers van het Vlaams-nationalisme kijken naar andere 'etnische' groepen die zich op het grondgebied bevinden.

De manier van denken van de AEL daarentegen lijkt die van een identiteitsbeleving die ervan uitgaat dat men zich op zichzelf moet terugplooien om zich te kunnen ontplooien. Wellicht getuigt deze houding eerder van een sociaal onbehagen dan van een principiële weigering om zich voor anderen open te stellen. In geen van de twee gevallen overweegt men samen te werken aan een betere samenleving. De ander is nooit een partner.

2) Waar staat de islam?

Wat de religieuze identiteit betreft, zal het minderhedendiscours van de AEL wellicht eerder de steun krijgen van moslims. In de groepen drongen diverse moslims aan op de noodzaak dat de Belgische Staat zich aan al zijn burgers aanpast, met name ook aan degenen die het moslimgeloof belijden. De aard van die 'aanpassing' werd niet altijd duidelijk gemaakt, maar minimaal heeft ze te maken met de mogelijkheid om vrij zijn godsdienst te kunnen praktiseren: *"Ik denk dat hoe dan ook in een land elke meerderheid zijn samenlevingsmodel oplegt aan anderen. Het gaat erom dat die meerderheid die haar model oplegt, ook de minderheden moet respecteren. Dat betekent concreet de rechten en vrijheden van mensen die niet denken zoals zij."* Een jonge deelnemer laat zich inspireren door de homominderheid om een idee te ontwikkelen dat op brede instemming lijkt te kunnen rekenen: *"Men moet er vandaag rekening mee houden dat er moslims zijn die hier zijn geboren, hier leven en tot dit werelddeel behoren. A., jij had het over je homoseksualiteit. Maar homoseksualiteit is iets wat vandaag de dag in het openbaar zichtbaar is, en de wetten en de Staat passen zich daaraan aan. (...) Het is dus de Staat die zich aanpast aan de mensen. Waarom zou dat dan niet het geval zijn voor de moslims, waarom zijn het de moslims die zich moeten aanpassen en loochenen wie ze zijn? Nee, dus. Ik herken mezelf volop in de basisbegrippen van de Republiek: gelijkheid, vrijheid, broederlijkheid. (Ik ben Fransman en nog geen Belg.) Ik herken me daar volledig in en ik wil dat mijn land, Frankrijk, zich aanpast aan wie ik ben."*

Wordt die aanpassing geacht spontaan te verlopen? Is ze het product van een rijpingsproces of van een gerichte interventie? Weinig mensen spreken zich hierover expliciet uit. Wie het erover heeft, heeft het over een actie die wordt ondernomen door politici of door moslimpartijen of -bewegingen. Anderen daarentegen zouden het liever zonder politieke actie zien verlopen: *"Luister, wij vormen een minderheid. Respecteer die. De pluralistische samenleving? Wij begrijpen die en we zouden er ons makkelijk in kunnen integreren, ook in de seculiere samenleving. Maak toch dat we niet verplicht worden om aan politiek te doen."*

In dit betoog zitten echter zonder twijfel erg uiteenlopende standpunten verscholen. Hier en daar een deelnemer ontwikkelde een minderhedendiscours dat spreekt over 'apart leven' en 'alleen maar met rust gelaten wil worden'. Maar de meerderheid wil

resoluut deelnemen aan het gemeenschapsleven en wil een samenleving die rekening houdt met hun religieuze eisen en identiteit. Een deelnemer besloot zijn bijdrage als volgt: *“De Staat moet zich aanpassen aan deze mensen, maar moet ook het doel voor ogen houden, en dat is: samenleven.”*

Hiermee belanden we bij een laatste ‘gesloten’ identiteitsbepaling, die steunt op andere motieven dan die van de Vlaams- of Arabisch-nationalisten: het gaat om moslims die krachtig betogen dat hun religieuze identiteit exclusief is. We voegen er meteen aan toe dat geen enkele moslimdeelnemer zich tot dit standpunt heeft bekend. In deze opvatting staan de islam en het beroep dat men doet op de heilige teksten aan de basis van een specifieke groepsidentiteit. Die is anders en niet te verzoenen met de samenleving waarin deze mensen leven. Ze houden er zich dan ook afzijdig van. Hun anders-zijn vloeit voort uit de interpretatie van religieuze voorschriften. Als deze opvatting tot in haar uiterste consequenties wordt doorgevoerd, kan ze leiden tot oppositie tegen en zelfs tot een confrontatie met de ‘westerse’ wereld. In onze groepen hebben we een dergelijke stelling niet horen verkondigen, maar er is wel gesproken - zoals we hierboven hebben vermeld - over tactische positiebepalingen die uitgaan van gescheiden leven. Men komt dan radicaal uit voor zijn anders-zijn, maar men is ook bereid om als minderheid de plichten, in casu de wetten, te aanvaarden die de samenleving oplegt.

2- De vloeiende identiteit

De tweede visie op identiteit en de manier waarop die totstandkomt, is de tegenpool van de vorige. De eerste ging uit van een groepsidentiteit die door de tijd heen dezelfde blijft, terwijl men er in deze tweede visie van uitgaat dat een identiteit zich vormt door toevalligheden, door relaties, door subjectiviteit. De relevantie van het begrip ‘groepsidentiteit’ zelf wordt ter discussie gesteld. Identiteit is vóór alles een gevoel te behoren tot een collectiviteit die weliswaar ‘iets’ gemeenschappelijks heeft, maar zeker geen sterke identiteit. Dit zijn enkele uitspraken in dit verband over de ‘Vlaamse identiteit’:

- *“Identiteit is ook een zaak van gevoelens. Zo voel je je nergens meer Vlaming dan in het buitenland. En als het Europees voetbalkampioenschap bezig is, zijn we met z’n allen op en top Belg. (...) Wat verbindt ons als Vlamingen, behalve het grondgebied en de televisie?”*

- *“Het Vlaamse volk, ik vrees echt dat zoiets fictie is. Ik denk dat maar heel weinig mensen elkaar (h)erkennen op grond van dat territorium, die taal, die cultuur, die geschiedenis.” En later: “Ik voel me geen Vlaming. Ik voel me simpelweg iemand van Kampenhout en ik val niet samen met een Vlaming uit West-Vlaanderen. Dat is een heel andere subcultuur. Dat zogeheten ‘Vlaamse volk’, wat stelt dat dan nog voor?”*

Deze visie stelt dat een identiteit wordt gevormd door toevalligheden en dat ze individueel is. De relaties met anderen en met de context berusten in de eerste plaats op praktische afspraken. Een dergelijke zienswijze leidt dan ook niet tot een bijzondere theorie over het samenleven. De aanhangers gaan er niet van uit dat zij essentiële aspecten van een identiteit moeten verdedigen. Ze maken in de eerste plaats een analyse van de moeilijkheden die worden veroorzaakt door het samenleven zoals zich dat vandaag de dag afspeelt. Eventueel proberen ze daar verbeteringen in aan te brengen. Zij relativeren de draagwijdte of de relevantie van minstens hun eigen cultuur en ze streven naar een samenleving waarin iedereen zijn of haar plaats heeft. Ze weigeren een Belgische of westerse systeem naar voren te schuiven als model waarnaar de volkeren die andere tradities erfdien zich zouden moeten voegen. *“We zijn hier aan het praten over wie er Vlaming is en wie niet. Ik vind dat een vicieuze cirkel: blijkbaar bepalen alleen de insiders, de Vlamingen dus, de normen voor wie tot de club mag behoren.”* Dit standpunt betekent niet dat alle waarden worden gerespecteerd, zoals de gelijkheid tussen mannen en vrouwen.

Voor één deelnemer kan de aanwezigheid van moslims in België leiden tot de creatie van een nieuwe samenleving, die dankzij hun inbreng is verrijkt: *“Het is een verrijking,*

en dat komt omdat er waarden zijn waarop we niet zullen terugkomen, waarden die hun waarde hebben bewezen in het samenleven.” Alleen wordt er niet gepreciseerd om welke waardevolle waarden het hier gaat...

Dit type van identiteitsomschrijving lijkt minder voor te komen bij de moslimdeelnemers, toch niet wat hun religieuze identiteit betreft. Voor gelovige moslims kan dát geen identiteit zijn die op toevalligheden berust. Wat hun culturele identiteit betreft (Belgische of een andere), hebben sommigen wel degelijk oor naar deze relativerende manier van denken, in sommige gevallen des te meer naarmate hun religieus identiteitsgevoel sterker is.

3- De gemengde identiteit

De derde visie op identiteit bevindt zich in de doorsnede tussen het individuele en het collectieve niveau. Ze ontkent niet dat er een soort substraat bestaat dat door een groep mensen wordt gedeeld. Het gaat om een gemeenschappelijke mentaliteit die een erfenis is van de culturele gewoonten van een of meer generaties. Dankzij dit substraat kun je spreken van Vlamingen, Belgen, Marokkanen of moslims, zonder dat de elementen van dat substraat klaar en duidelijk onder woorden (kunnen) worden gebracht. In dit perspectief is identiteit geen vast maar een vloeibaar gegeven, dat in de eerste plaats persoonlijk is: je kunt uit de verschillende ‘erfenissen’ putten en op die manier een ‘gemengde identiteit’ creëren. Een dergelijke identiteit is dynamisch en is het product van de interactie tussen mensen met een diverse achtergrond en met uiteenlopende gewoonten. Als een identiteit op deze manier wordt opgebouwd, vloeien de individuele en de collectieve identiteit in elkaar over en beïnvloeden ze elkaar.

Deze visie is niet exclusief voor moslims, maar is bij hen wel erg verspreid. Zij weigeren uitsluitend als ‘moslim’, ‘Marokkaan’ of ‘Turk’ te worden gecatalogiseerd en komen op voor hun gemengde identiteit. In de woorden van een deelnemster van Marokkaanse afkomst: *“Je kiest er niet voor om Marokkaan of Belg te worden. Je wordt iemand.”* Iemand anders bevestigde dit: *“Behalve je ‘huiscultuur’ heb je ook nog een andere cultuur, en hierdoor komt het dat je eigenlijk een mengeling van de twee bent.”* In tegenstelling tot het Arabische gemeenschapsdenken dat hierboven aan bod kwam, lijken de moslims uit de verschillende gespreksgroepen bijna allemaal een echt ‘samenleven’ te wensen, waarin iedereen een eigen plaats heeft en in zijn volheid wordt erkend. Zij ontwikkelen in deze zin een intercultureel discours. Interculturaliteit wordt voorgesteld als het ideale samenleven. Het wordt gekenmerkt door een dubbele beweging: aan de ene kant bewaar je essentiële en specifieke elementen van je individuele en groepsidentiteit, terwijl je aan de andere kant aanvaardt dat andere, minder belangrijke elementen verloren gaan of geleidelijk worden aangepast. Men wijst zowel het zich oplossen van culturen als het hokjesdenken af. Interculturaliteit maakt dat individuen en groepen met een verschillend etnisch-cultureel erfgoed zich met elkaar kunnen verzoenen en een plaats kunnen vinden in de samenleving, elk met hun eigen kenmerken. Hierdoor zullen ook ‘autochtone Belgen’ - individueel en als groep - kunnen genieten van de inbreng van verschillende culturen en kunnen ze voor zichzelf een nieuw evenwicht vinden.

Is er bij die autochtone Belgen ook sprake van een nieuwe synthese wat hun identiteit betreft, door het contact met bevolkingsgroepen die uit moslimlanden afkomstig zijn? Er zijn bij individuele volwassenen zeker voorbeelden van, maar de oudere deelnemers aan de diverse groepen brachten er niets over aan. Jongeren daarentegen nemen, door dagelijks om te gaan met mensen van een andere afkomst, ongetwijfeld bepaalde kenmerken over. Een Vlaamse leerkracht getuigt: *“Ik zie bijvoorbeeld dat de enkele Vlaamse leerlingen die ik vorig jaar in mijn klas had, een voorbeeld namen aan de Marokkaanse, in hun manier van praten, van zich kleden, in hun muziekstijl... Ik zag daar geen enkel probleem in.”* Op het niveau van de samenleving maakten de deelnemers geen melding van veranderingen, hoewel sommigen dat wel voorzichtig in het vooruitzicht durven stellen: *“Er zijn zeker waarden die u (nvdr: als moslim) aanbrengt en die best wel heel boeiend kunnen zijn, maar dan wel om iets nieuws te creëren en niet om te gaan overheersen.”*

4- De onderhandelbare identiteit

Sommige deelnemers gaan er dus van uit dat interculturaliteit leidt tot een vermenging van identiteiten waardoor individuen en groepen een referentiekader en waarden kunnen delen, terwijl ze anderzijds ook hun eigenheid bewaren. Als bij die vermenging individuen of groepen voor welbepaalde aspecten van hun identiteit willen opkomen, spreken we van ‘onderhandelbare identiteit’, eerder dan van ‘gemengde identiteit’. De twee standpunten liggen dicht bij elkaar, alleen vertrekt het concept van de onderhandelbare identiteit van het besef dat je een stevige identiteit moet bewaren, of die nu religieus is of cultuurhistorisch bepaald. De aanhangers van dit standpunt beseffen dat je deze identiteit moet beleven in een nieuwe context, dat je moet samenleven met anderen en dat je je dus voortdurend moet herdefiniëren, zonder jezelf daarbij te verliezen. Maar dat herdefiniëren moet gebeuren door te onderhandelen, en daarbij moet je erover waken dat de basis van het samenleven behouden blijft.

Historisch bekeken werden de politieke relaties tussen vrijzinnigen en katholieken in België altijd al gekenmerkt - tot op vandaag de dag - door dit soort onderhandelingen. Dat geldt ook voor de contacten tussen moslims en niet-moslims, wat ook de geloofs-overtuiging van die laatsten is.

Bij sommige moslims is er bij het interculturele denken ook sprake van het beschermen van hun religieuze identiteit. Interculturaliteit moet gelovigen immers de nodige ruimte bieden om hun geloof ten volle te kunnen beleven, in een context die traditioneel niet islamitisch is. Intercultureel denken vormt dan ook een bescherming tegen elke eis om te verzaken aan bepaalde aspecten van hun geloof. Het is een voorwaarde om voluit je Belgische burgerschap én je religie te kunnen beleven. Sommigen aanvaarden dan ook dat hun culturele identiteit ‘gemengd’ wordt en dat er zelfs geleidelijk aan culturele aspecten verloren gaan die verbonden zijn met hun land van herkomst. Maar ze weigeren tegelijk om hun religieuze identiteit deel te laten uitmaken van dat geleidelijke versmeltingsproces: *“Marokko zal geen invloed hebben op de vorming van mijn identiteit, maar wat wél van belang is, is mijn geloof.”* Identiteit is onderhandelbaar en is niet louter het product van een geleidelijke aanpassing naar mate de generaties elkaar opvolgen.

Het interculturele discours - zowel de ‘gemengde’ als de ‘onderhandelbare’ identiteit - tref je logischerwijze aan bij veel moslims: zij wensen dat hun identiteit en hun godsdienst worden erkend in de nieuwe context waarin ze leven. Meer dan niet-moslims ervaren zij aan den lijve wat het betekent er andere manieren van denken en andere gewoonten op na te houden. Deze twee types waren dus vaker aan de orde bij moslimdeelnemers, maar zijn in geen geval specifiek voor hen. Er blijkt een sterke band te zijn tussen dit type discours en de ervaringen van mensen, zonder dat er sprake is van een causale een-op-eenrelatie.

Besluit

Als we over het begrip ‘identiteit’ theoretiseren, krijgen we duidelijke en duidelijk onderscheiden opvattingen. De diverse soorten discours krijgen vorm en worden verfijnd door in contact te komen met en te reageren op tegengestelde standpunten. Deze discussies zijn vaak bijzonder delicaat en leiden tot grote meningsverschillen. Dit bevestigt dat, als je identiteit in woorden moet gieten, het allemaal ingewikkelder is dan wat het cliché laat vermoeden. Maar over identiteit theoretiseren is boeiend, omdat het aantoonde hoezeer de opvattingen in de praktijk verbonden zijn met wat mensen persoonlijk meemaakten. Hierdoor worden al die opvattingen deels relatief. De identiteit en het discours dat haar structureert, blijken dus een *constructie*, meer dan een absoluut gegeven of een waarheid (godsdienstig, nationaal, etnisch...). Zo wordt identiteit nochtans vaak voorgesteld.

Opvattingen blijken dus vaak nauw verbonden te zijn met individuele ervaringen van mensen, maar ook het omgekeerde is wellicht waar: de officiële of meest verspreide opvattingen oefenen ook invloed uit op wat individuele mensen ervaren. In die zin hebben 'de Staat' en 'de publieke opinie' - met name iedereen met enig gezag en alle mensen met invloed - een impact en dragen ze dus verantwoordelijkheid voor de manier waarop het samenleven verloopt. Zij kunnen kiezen voor een discours dat het bewaren van het eigen erfgoed naar voren schuift, of voor een dat daarentegen uitgaat van een flexibele wederzijdse aanpassing. Uiteraard hangt het samenleven niet alleen af van officiële standpunten, maar die kunnen het wel al dan niet bevorderen.

6.

De waarden van jongeren en het verband met de religie

De groep jongeren was samengesteld uit elf deelnemers: gelovigen (van een bepaalde godsdienst) en niet-gelovigen (die we 'niet-confessionele deelnemers' zullen noemen). De groep gelovigen telde zes gelovige moslims, onder wie twee vrouwen, en een katholiek (maar dan 'op zijn manier', zoals hij het zelf verwoordde). De vijf andere deelnemers hadden het allemaal over een vorm van spiritualiteit of een religieuze traditie: één deelnemer zei dat ze afkomstig was uit een bijzonder katholieke familie maar niet dat dit geloof ook het hare was, een andere was van Algerijnse afkomst en noemde zichzelf 'een boeddhistische atheïste'. De rest verwees niet naar een bepaalde godsdienst, wel naar een geloof of een persoonlijke zoektocht. Vermelden we nog dat de groep geen 'materialistische atheïsten' telde, geen christenen of aanhangers van een ander geloof die ook geëngageerd bezig waren met hun geloof. De aanwezigheid van andere 'godsdienstige' jongeren had de analyse ingewikkelder kunnen maken. Men mag ervan uitgaan dat er hierdoor parallellen of vormen van toenadering aan het licht zouden zijn gekomen tussen de gedragingen en het referentiekader van de diverse 'soorten' gelovigen.

De vraag die aan de jongeren werd voorgelegd betrof de invloed van de godsdienst op hun seksualiteit, een woord dat hier werd gebruikt in zijn brede betekenis: hoe staat het met de relatie tot hun eigen lichaam en dat van anderen, mannen of vrouwen. Hoe dragen zij zich als seksuele wezens?

De antwoorden brachten een fundamenteel verschil aan het licht tussen moslimdeelnemers en niet-moslims. De eersten maakten allemaal melding van een invloed van de religie - in dit geval: de islam - op de diverse facetten van hun leven als man of vrouw. Allemaal bevestigden ze dat ze proberen te leven in overeenstemming met de voorschriften van de islam en dat ze naar dat ideaal streven. Niet-moslims van hun kant - ook degenen die katholiek zijn opgevoed - beleven hun seksualiteit zonder dat er een band is met de religie; zij verwijzen nagenoeg uitsluitend naar persoonlijke waarden. Het gaat hier echter wellicht om een houding van al wie geen strikte aanhanger is van een religie.

1- Het respect voor de voorschriften 'om de liefde Gods'

Wat de religie betreft, proberen moslimdeelnemers zich te voegen naar God en zijn boodschap. Elk van hen heeft in zijn of haar leven een fase meegemaakt waarin hij of zij zich dit geloof eigen heeft gemaakt. Vanaf het moment dat ze de boodschap van het geloof aanvaarden, aanvaarden deze jonge gelovigen ook de voorschriften die ermee zijn verbonden als de weg die naar God leidt. Wat in hun uitspraken opvalt, is hun bekommernis om zich in hun persoonlijk leven te voegen naar de voorschriften van hun religie en om uit te vinden hoe ze dat kunnen doen. Iedereen respecteert ze al, in het stadium waarin hij/zij zich bevindt en op zijn/haar manier. Maar iedereen leeft ook met zijn/haar eigen vragen en ervaringen naar het ideaal toe. Gehoorzaamheid aan de voorschriften is dus tegelijk iets wat er al is en een te bereiken ideaal.

Een van de deelnemers haalde drie essentiële aspecten aan in de islameisen met betrekking tot seksualiteit: schroom (in je kleren en in je blik); relaties met mensen waarin geen plaats is voor 'dubbelzinnigheid'; geen seksuele betrekkingen voor het huwelijk: *"Of de godsdienst een invloed heeft op mijn gedrag en mijn seksueel leven? Absoluut. Ik respecteer de voorschriften van mijn godsdienst - de islam - en die beïnvloedt per definitie de manier waarop ik mij kleed. Ik probeer kleren te dragen die vanuit*

het standpunt van de islam blijf geven van schroom. Ik probeer ook met anderen 'verstandsrelaties' te hebben. Ik probeer te vermijden dat er contacten ontstaan die ... twijfels zouden kunnen veroorzaken in onze relatie, of het nu om mannen of vrouwen gaat. (...) Wat seksuele betrekkingen betreft, ik heb er geen. Ik ben ongehuwd. Zoals ik al zei, ik respecteer mijn godsdienstige tradities en die zeggen: geen seksuele betrekkingen voor het huwelijk."

Dit zijn de principes die normaal gezien het seksuele gedrag van moslims bepalen. Naar hun eigen zeggen proberen alle moslimdeelnemers uit de groep zich in hun dagelijks leven aan deze principes te houden. Dat ze ermee instemmen, betekent nog niet dat iedereen er in alle omstandigheden in slaagt ze zich eigen te maken, en ook niet dat de concrete toepassing ervan evident is, ondanks de kennis ervan.

Er is immers, naast de theoretische kwestie over wat al dan niet mag, het respect voor de islamprincipes *in het dagelijks leven*. Hoe doe je dat in de huidige Belgische en westerse context? Deze kwestie plaatst moslims voor een aantal zeer concrete vragen en moeilijkheden. Ze zijn soms van praktische aard: wat doe je met gemengde zwembaden, die voor sommigen een probleem zijn? Maar ze kunnen soms ook aan de zelf-definitie van mensen raken: wat betekent het moslim te zijn in een niet-moslimwereld waarvan men óók de waarden en manieren van denken heeft geërfd? De jongste generaties, die niet langer leven in een exclusief moslimmilieu en die hun eigen weg moeten vinden, moeten daar hun eigen antwoorden op vinden. Wat voor de voorgaande generaties evident was, is dat niet noodzakelijk ook nog voor de jongeren. De moeilijkheden en vormen van weerstand kunnen persoonlijk zijn en te maken hebben met ieders persoonlijke geschiedenis en met zijn of haar milieu: *"Ik weet perfect dat ik volgens de islam geen alcohol mag drinken en dat ik niet ongesluierd de deur uit mag, en dat ik dit niet mag en dat niet mag... Ik weet het allemaal, maar daarom pas ik het nog niet toe. En er zijn mensen die hun godsdienst perfect kennen, maar er zijn sociale, familiale en persoonlijke moeilijkheden om alles ook toe te passen, en er zijn vormen van weerstand,"* aldus een jonge bekeerlinge.

Doel is niet het gehoorzamen aan regels of principes, maar de zoektocht naar God. Toegang krijgen tot God, Hem zijn liefde tonen, Hem plezier doen. Dit werd door diverse jongeren onderstreept. Enkele citaten: *"Voor mij is islam dat wat het mij mogelijk maakt om God te benaderen. Niet de islam zelf is het eindpunt, maar God. En dankzij de voorschriften van de islam kan ik bij God geraken."* Een andere moslimdeelnemer zegt: *"Als je je bekent tot een geloof, dan aanvaard je het geheel van de principes. Het kan dat men het er aanvankelijk niet mee eens is en dat men bepaalde zaken niet begrijpt. Je volgt een bepaald geloof omdat je van God houdt en hem plezier wil doen."*

Essentieel is dus niet zozeer het rationele aspect, wel het zich gelovig bekennen tot de wil van God, die per definitie goed is. De moslim gehoorzaamt door zijn geloofsdaad en door zich vol vertrouwen te onderwerpen. Hij gaat ervan uit dat de goddelijke aanbevelingen en plichten zin hebben en buigt voor Gods wil: *"Als je beslist om dit geloof te aanvaarden, dan neem je het zoals het is. Dit belet niet dat je kritisch kunt zijn, maar er zijn algemene waarheden, zoals de uitspraak dat 'de wegen van God ondoorgrondelijk' zijn. Die zijn er nu eenmaal."* Als deze houding vrij wordt gekozen en niet vanuit de traditie wordt beleefd, berust ze op een geloofsdaad en op de overgave aan God.

2- Het afwijzen van dwang.

Authenticiteit en relatieve verdraagzaamheid

Voor de niet-confessionele deelnemers zijn godsdienst en seksualiteit helemaal gescheiden. Toch hebben ze een gemeenschappelijk punt: in beide gevallen is het individu zijn eigen norm. Het gaat er hier dus niet om, zoals bij sommige moslims, dat je de inhoud van een geloof of zijn voorschriften op een of andere manier interpreteert. Déze

houding is heel anders: het individu bepaalt zélf waarin hij gelooft en welke god eventueel bij hem past. Dit persoonlijke godsconcept oefent geen normerende invloed uit, maar steunt de spiritualiteit van deze mensen en beïnvloedt op die manier op onrechtstreekse wijze eventueel hun ethisch handelen. Het seksuele en dagelijkse gedrag wordt beleefd door zichzelf als referentie te nemen - zelfrespect, ontplooiing, authenticiteit - en aan de hand van persoonlijke waarden, zoals het respect voor de ander.

Aan de ene kant lijkt in de ogen van deze niet-confessionele jongeren met de idee van een gevestigde religie het vaste gegeven verbonden te zijn van iets dat wordt opgelegd, of dat in elk geval de mogelijkheden tot zelfbepaling en echte zelfontplooiing worden beperkt. Aan de andere kant - en dat is logisch verbonden met het vorige - verbinden zij met hun idee van een persoonlijke religie of spiritualiteit het gegeven dat je meester bent van je eigen leven en dat je je laat leiden door je eigen gevoel en je eigen waarden.

“Wat mijn relatie met een godsdienst betreft, ik laat me niet speciaal inspireren door een welbepaalde religie. (...) Toch geloof ik in iets dat boven ons staat, maar dat is persoonlijk. Ik denk dat ik meer mijn eigen godsdienst heb gemaakt, als ik het zo mag zeggen. Ik wil mijn leven voluit leven, op een authentieke manier en met respect voor de anderen. Ik heb niet de behoefte om te choqueren of mensen uit hun evenwicht te brengen. Maar dat voluit willen beleven van mijn eigen leven, ja dat is er wel degelijk.”

“Ik ben niet opgevoed volgens de principes van een of andere godsdienst. (...) Ik vind dat iedereen vrij moet kunnen zijn om zichzelf aan te voelen, zonder dat anderen, een of ander idee of wat dan ook hen beletten om zichzelf te ontplooien. Wat voor mij echt telt, is de ontplooiing van iedereen.”

“Wat godsdienst betreft, wel, ik heb er geen en dus maal ik er niet te veel om. Ik heb wel een zekere spiritualiteit, want ik geloof in reïncarnatie. (...) Ik denk dat ik zelfrespect heb. En ik denk dat iedereen het recht heeft te doen wat hij wil. En als er een God zou zijn, weet ik niet of hem dat erg zou hinderen.”

Jonge niet-moslims lijken dus te kiezen voor een vorm van vrijheid die erin bestaat dat ze ‘op zoek gaan naar zichzelf’ en leven in overeenstemming met hun aspiraties. Zoals deze voorbeelden bovendien aantonen, zijn veel niet-moslimjongeren niet echt godsdienstig opgevoed. Velen hebben dan ook geen religieuze traditie waarnaar ze kunnen verwijzen. Hun kennis van het religieuze staat in functie van hun eventuele belangstelling en van hun persoonlijke zoektocht. Zij blijken afstandelijk te staan tegenover elke God en elke gevestigde godsdienst, maar ze staan ook open voor een vorm van transcendentie of toch minstens van spiritualiteit. Zij creëren voor zichzelf een niet-dwingerende spiritualiteit, zowel op het niveau van de ‘religieuze’ praktijk als van hun morele gedragingen. Elkeen lijkt de weg te volgen die hij voor zichzelf baant en verwijst naar ideeën en idealen die hij voor zichzelf kiest.

Het sleutelwoord voor deze houding lijkt ‘authenticiteit’ te zijn. Jongeren proberen een authentiek leven te leiden, dat in overeenstemming is met hun intuïties, opvattingen en verlangens. Zij weigeren zich te laten inperken, of het nu door de anderen is of door een god.

“Ik heb geen zin om op mijn sterfbed te moeten vaststellen: ‘Hé, er was iets dat ik echt had willen doen en ik heb het niet gedaan.’ (...) Ik zou niet aanvaarden dat ik tot mezelf moet zeggen: ‘Ik heb dit of dat niet gedaan omdat ik bang was voor de blik van de ander.’”

Het logische gevolg van deze houding is op z’n minst dat je tolerant bent voor de ideeën en de weg die anderen afleggen. ‘Niemand kan mij dicteren wat ik moet doen’ wordt veralgemeend tot: ‘Iedereen moet van zijn leven kunnen maken wat hij wil’. Deze definitie van tolerantie lijkt toch een belangrijke beperking te hebben: onbegrip voor wie gehoorzaam is aan iemand/iets anders dan zichzelf.

De twee deelnemers van katholieke afkomst namen een tussenpositie in tussen de moslim- en de niet-confessionele deelnemers. Toch lag hun standpunt dicht bij dat van die laatste groep. Ondanks alles zien zij dat hun godsdienstige opvoeding en hun eventuele religieuze houding toch bijdragen tot hun manier van leven. Zij beleven dat niet als een regulerende of beperkende invloed, maar als een bron van morele gevoeligheid: het christendom ontwikkelde, als we afgaan op hun voorbeelden, hun zin voor respect - voor zichzelf en voor de ander.

Zoals bepaalde jongeren met een ander geloof wellicht ervaringen zouden kunnen delen die dicht staan bij die van de moslimjongeren, kunnen ook jonge sociologische moslims - die geen deel uitmaakten van ons panel - zich wellicht herkennen in de ervaring van deze twee deelnemers met een katholieke afkomst: de religie ontwikkelt een morele gevoeligheid. Je ontleent er waarden aan, maar niet noodzakelijk je geloof of de manier waarop je leeft.

3- Begrip of confrontatie?

Wat hierboven staat, kan wat te veel op een tweedeling lijken: jonge, geëngageerde gelovigen - in dit geval: moslims - zoeken God, jonge niet-moslims zoeken vooral zichzelf. We wilden hiermee het verschil aantonen tussen deze twee manieren om naar het bestaan te kijken. Maar de standpunten moeten toch ook genuanceerd worden.

Aan de ene kant is geloven niet voor alle niet-moslimjongeren een vreemd gegeven. Zij die niet geloven en die nooit geloofd hebben, hebben misschien geen 'intieme' kennis van wat geloven werkelijk is, maar dat betekent nog niet dat sommigen de houding van gelovigen niet kunnen begrijpen. Veel jongeren geloven trouwens 'in iets'. Hun levensideaal is in de eerste plaats individueel, maar daarom nog niet noodzakelijk individualistisch of egocentrisch. Hun zoektocht getuigt weliswaar niet vaak van een religieuze benadering, maar dat betekent nog niet dat ze geen eisen stellen. Ze wenden zich dan misschien niet naar een Andere, maar wel naar de anderen.

Aan de andere kant hoeft het geloof van moslims niet in tegenspraak te zijn met hun persoonlijke aspiraties. Zoals jonge niet-moslims leven ook zij volop in een omgeving waarin iedereen op zoek is naar zijn geluk en zijn waarheid. Ook zij zijn op zoek naar wat het best bij hen past, wat het best hun vragen beantwoordt en waar ze zich het best kunnen ontplooiën. Ze gaan ervan uit dat de godsdienst aan hun persoonlijke verwachtingen beantwoordt. Net als de niet-moslimdeelnemers in de groep willen ook de moslimjongeren een authentiek leven kunnen leiden: ze willen hun geloof beleven zoals zij dat begrijpen, ze verkiezen een 'islam van de overtuiging' boven een 'islam van tradities': *"Men legt ons zoveel dingen op. Welnu, mijn godsdienst, die kies ik zelf. Ik kies mijn godsdienst."*

Er is hier dus ruimte voor wederzijds begrip. Maar dit mag niet verhelen dat het voor niet-confessionele jongeren bijzonder moeilijk, zo niet onmogelijk, is om te begrijpen hoe je vanuit je geloof kunt gehoorzamen aan voorschriften en regels. Op dit niveau is de doorsnede tussen de twee manieren van leven leeg.

"Ik herken mij als het gaat over de waarden die jullie voorstaan, maar de religieuze voorschriften, daar heb ik echt moeite mee. Dat idee van 'ik eet geen varkensvlees omdat dat zo geschreven staat of omdat God het heeft gezegd.'..."

- "C: Zou je God kunnen bereiken alleen op basis van je eigen wil?
- H: Mijn wil gaat via de islam.
- C: Maar ik bedoel: zonder dat je via een bemiddelaar passeert? (...) Normaal is iemand zelf overtuigd van iets. Zelf. Ik voor mijn part, ik heb geen behoefte aan...
- H: Dat is jouw houding, jouw keuze. Ik heb ervoor gekozen naar God toe te gaan via de godsdienst die ik voor mezelf heb gekozen."

De kloof die gaapt tussen deze twee vormen van denken maakte een echt begrip vanwege niet-moslims onmogelijk. Om het onbegrip te overstijgen gaven sommige moslims aan dat de brug van het geloof onmisbaar is. Ongetwijfeld is het zich eigen maken van een gelovige houding inderdaad nodig om de stappen van sommige gelovigen ten gronde te kunnen begrijpen. Maar een geloof of een houding die tot begrip leidt, dat kun je niet opleggen. Moeten we hieruit dan besluiten dat gelovigen en niet-gelovigen onmogelijk tot begrip voor elkaar kunnen komen? We moeten aannemen dat het harmonieus samenleven van de kant van de niet-moslims niet zal groeien vanuit het *begrip* voor de andere. Het zal moeten berusten op het noodzakelijke *respect*. Moslims van hun kant zijn vertrouwd met de manier van denken van niet-moslims en kennen die zelfs op hun manier van binnenuit.

Besluit

Als we mogen voortgaan op wat uit dit 'jongerenforum' naar voren kwam, gaat de evolutie bij de nieuwe generaties niet in de richting van het uitvlakken van de verschillen in hun respectieve tradities. Ze lijken niet te evolueren in de richting van een homogene samenleving, het resultaat van het versmelten van uiteenlopende opvattingen of van het verdwijning van sommige. Dat lijken ze ook niet te wensen. Integendeel, alle deelnemers - moslims zowel als niet-moslims - eisen het recht op om zichzelf te zijn. Jonge gelovige moslims doen een actief beroep op hun religieus referentiekader en willen wel degelijk ten volle moslim kunnen zijn in de samenleving waarin ze leven en waar ze deel van uitmaken. Jonge niet-moslims kampen met onbegrip voor hun moslimcollega's, maar sommigen tonen zich toch ook erg ontvankelijk voor de waarden en de innerlijke beleving waar moslims van getuigen. Velen zijn op zoek naar zichzelf en de ervaring van jonge moslims heeft meer dan één deelnemer aangesproken. Anderen leggen een groter wantrouwen aan de dag en waren soms erg scherp in hun kritiek op de standpunten van sommige jonge moslims.

Uit wat in deze groep naar voren kwam, blijkt dat er zich bij de jongeren een dubbele en contradictoire tendens aftekent. Aan de ene kant leggen bepaalde jongeren, meer dan hun oudere medemensen, openheid aan de dag voor de beleving van de ander. Zij lijken andere manieren van kijken en van zijn te (willen) integreren in hun persoonlijke 'bagage', maar zonder zichzelf te verloochenen. Dit zijn voorbeelden van 'insluiting'. Anderen zijn veel meer gesloten, wat daar ook de redenen van mogen zijn. (Het lijkt met name te gaan om pijnlijke ervaringen: de ene voelt zich niet aanvaard door niet-moslims, iemand anders woont in een moeilijke buurt.) Ze staan weliswaar open voor dialoog, maar niet echt voor uitwisseling. Omdat ze misschien hun tradities willen beschermen, verschansen sommigen zich achter hun eigen opvattingen. Het risico bestaat op een frontale confrontatie of op vermijdingsgedrag.

In hun streven naar zelfbevestiging in een niet-moslimcontext gaan sommige jonge moslims ver. Ze komen uit voor hun geloof en hun opvattingen, en tonen zich onontvankelijk voor andermans ervaringen. In een context waarin gelovige moslims zich meer en meer outen en als moslim hun plaats zoeken in de samenleving, leggen de nieuwe generaties vaak bijzonder veel ijver aan de dag bij het opkomen voor hun identiteit. Omgekeerd voelen sommige jonge niet-moslims zich aangevallen en laten dat ook blijken. Ze verdedigen hun levenswijze en sluiten zich af voor degenen die dat leven lijken te bedreigen.

De balans van dit jongerenforum is dus gematigd. Er lijkt zich soms een gemeenschappelijke sokkel af te tekenen en het onbegrip voor elkaars beleving kan wellicht overstegen worden door het respect voor de ander en zijn overtuiging. Maar dat respect zal ongetwijfeld niet volstaan om tot verstandhouding te komen tussen identiteitsclaims die soms bijzonder 'exclusief' zijn.

7.

De islam en de school

In het forum over de islam en de school was er sprake van een scheefgetrokken verhouding tussen het aantal deelnemers dat openlijk moslim was en de anderen. Twee moslimleerkrachten trokken zich op het laatste ogenblik terug en een derde kon slechts één avond aanwezig zijn. Deze beperkte moslimaanwezigheid kwam de representativiteit van de groep niet ten goede. Bij de aanwezigen waren er: zes niet-moslimleerkrachten uit de verschillende netten - gemeenschapsonderwijs, het vrije katholieke net en het vrije islamonderwijs, een retoricaal leerling met een moslimherkomst, een imam en een moslimmoeder. Op één uitzondering na kwamen de deelnemers uit scholen of buurten met een grote moslimbevolking. Dat gegeven wijst vanzelfsprekend niet meteen op een persoonlijke overtuiging van deze individuele mensen. Het is wel een aanduiding van het milieu waarin ze vertoeven en hun tradities.

De aanwezigheid van moslims plaatst de scholen en het onderwijs in het algemeen voor nieuwe uitdagingen. Zij worden verplicht rekening te houden met nieuwe eisen, nieuwe religieuze uitdrukkingsvormen en een nieuwe feitelijke toestand. Deze nieuwe vormen van druk verplichten de netten en elke individuele school om zich te positioneren en hun schoolpraktijk - en zelfs hun identiteit - nauwer te omschrijven of te herdefiniëren. Dat is met name geval als er sprake is van een grote moslimpopulatie. Dat proces verloopt niet zonder horten en stoten.

1- Islamuitingen in de scholen

De leerkrachten van het forum over de school constateren een reeks uitingen die zo te zien verbonden zijn met de islam en die in hun scholen veranderingen teweegbrengen. Ze vormen er een bron van reflectie en/of van spanningen. Dit standpunt van niet-moslimleerkrachten is uiteraard maar een standpunt, maar niettemin een boeiend: de Belgische schoolinfrastructuur is niet-moslimgericht en wordt als zodanig geconfronteerd met nieuwe eisen.

Veel van de moslimuitingen waar de leerkrachten naar verwijzen komen in de school niet tot uiting in de vorm van een verzoek dat de deur zou kunnen openzetten voor onderhandelingen en dialoog. Ze manifesteren zich wel als feitelijke toestanden en situaties die zich als vanzelf opdringen. Er lijken ons twee categorieën te kunnen worden onderscheiden: de 'gewone' en de buitensporige of radicale moslimuitingen. 'Gewone' uitdrukkingsvormen zijn de vragen en feiten die algemeen worden erkend als zijnde verbonden met de religieuze praktijk of gevoeligheid. Ze zijn daarom nog niet 'banaal' of 'onproblematisch'. De leerkrachten vermeldde er een aantal: er zijn de zichtbare religieuze tekens, waaronder in de eerste plaats de hoofddoek bij meisjes; er is de weigering van sommige meisjes om deel te nemen aan de zwembles of sportkleden te dragen die niet beantwoorden aan wat zij verstaan onder welvoeglijkheid of schroom; er is de afwezigheid van veel moslimleerlingen tijdens belangrijke islamfeesten; er is de vermoeidheid tijdens de ramadan; er is de weigering door een groot aantal ouders om hun dochters op bos-, sport- of andere buitenklassen te sturen; er ontstaat een andere verhouding tussen mannen en vrouwen, waardoor leerkrachten in de klas niet meer even openlijk over seksualiteit durven spreken als voordien; er is het weigeren van varkensvlees in de refter. Deze fenomenen zijn verspreid in de scholen met veel moslimleerlingen.

Radicale uitingsvormen zijn voor ons uitingen die worden ervaren als excessief of zelfs onwettelijk. Of dat daadwerkelijk het geval is, hangt af van criteria die uiteraard persoonlijk zijn en die te maken hebben met de gevoeligheid van elke leerkracht, met

gewoonten op school, met een mentaliteit... Elk van de aanwezige leerkrachten heeft de jongste jaren te maken gehad met een van de volgende situaties:

- het betwisten van schoolstof die in tegenspraak is met de letterlijke interpretaties van de Koran en van de Traditie van de profeet: de evolutietheorie wordt gecontesteerd ten voordele van het creationisme; historische feiten worden ontkend, waardoor leerlingen zover gaan dat ze de islam de eerste religie noemen, historisch bekeken; sommigen weigeren naar muziek te luisteren die zij als 'des duivels' zien);
- het weigeren van westerse producten die als 'slecht' worden beschouwd. Dat heeft er leerlingen al toe gebracht om muziekcassettes te vertrappelen die dienden om een cursus te begeleiden;
- er is de soms gewelddadige afwijzing van het atheïsme of van andere overtuigingen dan het moslimgeloof. Bij sommige leerkrachten is er al herrie geschopt of was er sprake van agressie omdat zij zogezegd atheïstisch waren. Er zijn kruisbeelden gestolen en de kapel in de school van een van de deelnemers werd al verschillende keren geplunderd;
- de man-vrouwverhouding betekent voor sommigen dat mannen en vrouwen worden gescheiden en dat mannen superieur zijn. Dit gaat zover dat sommige vaders van leerlingen weigeren een oudervergadering bij te wonen in dezelfde ruimte als de moeders of dat ze weigeren een vrouw te erkennen als verkozen voorzitter van de oudervereniging;
- er is de weigering van alle vlees dat niet *halal* is (wat betekent: niet ritueel geslacht);
- er zijn tot slot al de vormen van verbaal of fysiek geweld onder een religieuze dekmantel.

Deze radicale uitingen roepen vragen op en leiden soms tot angst- en afwijzende reacties. Ze zijn echter ook relatief marginaal, hoewel ze volgens wat de leerkrachten van dit forum kunnen waarnemen, wel toenemen. Ze komen van een minderheid van de leerlingen en hun ouders, maar het gaat om een minderheid die veel lawaai maakt en veeleisend is.

De classificatie 'gewone' en 'radicale' moslimuitingen is hier doorgevoerd op basis van wat de leerkrachten hebben gezegd én de manier waarop ze erover spraken (hadden ze het over zenuwachtigheid, angst...?). Vanaf een bepaalde drempel - en die is ongetwijfeld relatief - wordt de limiet van het aanvaardbare bereikt. Onze grens was het niveau van aanvaarding door de niet-moslimdeelnemers aan het forum. Zo'n grens is dus relatief en vaag, en ligt zeker niet voor altijd vast.

Los van de ergernis, verbazing of schrik die ze veroorzaken, is het verschil tussen de twee categorieën - 'gewone' en 'radicale' uitingen van de islam - ook gebaseerd op de uiteenlopende manier waarop de scholen omgaan met de feiten die ertoe behoren. Merkwaardig is de vaststelling dat de scholen van de aanwezige leerkrachten, als ze te maken krijgen met 'gewone' eisen, zich lijken te beperken tot het nemen van akte en tot pogingen om praktische oplossingen te vinden en zo weinig mogelijk hinder te veroorzaken. Wat een leerkracht in verband met de zwemlessen zei, is een goed voorbeeld van die houding: *"Het absenteïsme tijdens de zwemles is een probleem. Meisjes die er niet naartoe willen komen, regelen dat met een medisch getuigschrift, en daarbij is er ongetwijfeld sprake van medeplichtigheid. (...) Omdat er zoveel afwezigen zijn en omdat men er toch niets aan kan doen - ze zijn immers 'gedekt' door een attest - heb ik al eens de vraag gesteld of het programma ons verplicht zwemles te geven. Het antwoord was 'nee'. Wel, waarom kunnen we dan niet gaan spreken met die meisjes en vinden we misschien een andere sport die in de plaats van zwemmen kan komen en die een oplossing biedt voor het probleem van de schroom etc.? De leerkrachten staan ervoor open, maar tot op heden is er nog geen beslissing genomen."*

Met uitzondering van de kwestie van de hoofddoek lijkt nog geen enkele andere islam-uiting het voorwerp te hebben uitgemaakt van een grondige reflectie bij de niet-

moslimdeelnemers (nochtans waren dat in dit geval leraren) of hun scholen. Er wordt in bepaalde gevallen wel degelijk over nagedacht, maar het gaat dan vooral over de maatregelen die moeten worden genomen... Bij de 'oplossingen' - die overigens grondig verschillen naargelang van de instelling - vermelden de leraren: het organiseren van pedagogische studiedagen als er moslimfeesten zijn; het laten ondertekenen van een document waardoor de ouders zich bij de inschrijving ertoe verbinden dat hun kinderen mogen deelnemen aan buitenschoolse activiteiten; het verbieden van elk hoofddeksel in een instelling die het dragen van de hoofddoek verbiedt (om stigmatisering te voorkomen); er wordt een beroep gedaan op professionele gezondheidswerkers om lessen seksuele opvoeding te geven...

In de meeste gevallen worden de 'gewone' vragen dus op het niveau van de instellingen bekeken en wordt er gezocht naar een 'praktische regeling'. Dat ligt anders bij meer radicale uitingsvormen, die geval per geval lijken te worden bekeken, en vaak met hoogdringendheid.

Er lijkt wat dit betreft geen betekenisvol verschil te zijn tussen de scholen van het gemeenschapsonderwijs en van het vrije katholieke net. Wat de islamschool betreft, daar rijzen de vragen niet allemaal op dezelfde manier - *halal*-voeding en het dragen van de hoofddoek bijvoorbeeld stellen geen problemen - maar ook daar zijn er specifieke regelingen, bijvoorbeeld om de kinderen allemaal samen op excursie te laten gaan. Ook deze school krijgt te maken met radicale uitingsvormen, die zij afwijst en krachtdadig aanpakt.

Over het algemeen overheerst bij de eisen die als 'excessief' worden bestempeld, het gevoel dat ze op het niveau van de instellingen onbeheersbaar zijn (en ook niet beheerst worden). Als je als schoolorganisatie aanvaardt dat je er rekening mee houdt, erken je de facto de legitimiteit ervan. De rechtmatigheid van 'gewone' verzoeken wordt zeker niet erkend door *alle* actoren in het onderwijs - het debat over het dragen van de hoofddoek is daar een bewijs van - maar het feit dat er (pogingen tot) antwoorden worden geformuleerd op het niveau van de onderwijsnetten of de scholen, betekent dat hun rechtmatigheid vandaag de dag wordt aanvaard en dat het debat open is. Voor niet-moslimleerkrachten is er geen sprake van dat radicale eisen rechtmatig zouden kunnen zijn.

Een laatste verzoek van moslimleerlingen dat de grenzen van het gewone overschrijdt, verdient nog vermelding: in een school van het katholieke net verzocht een delegatie leerlingen om te mogen bidden op de vrijdagen van de ramadan. Hun verzoek werd door de directeur en de adjunct-directeur ernstig genomen en zij gaven er de toestemming voor. Maar tegen de verwachting in trokken de meeste aanvragers zich terug. De retoricaal leerling in de groep kwam uit de bewuste school en hij geeft de volgende interpretatie van het incident: *"Toen de leerlingen hun vraag zijn gaan voorleggen, deden ze dat volgens mij omdat de leerkrachten volgens hen toch 'nee' zouden zeggen. En dan proberen ze dus. Maar ze kregen 'ja' als antwoord. En dan zeiden ze tot elkaar: 'Dat wij zouden gaan bidden?? Komaan...' Want in de ogen van de anderen zouden ze dan flink te kijk staan. Ze zouden het niet durven en dus zagen ze maar af van hun vraag. Om dingen uit te testen zijn ze altijd de eersten. En op hun vraag om te mogen gaan bidden hadden ze geen positief antwoord verwacht."*

Een dergelijk verzoek is ongetwijfeld marginaal en de interpretatie door deze scholier is maar een van de mogelijke, maar de anekdote laat zien dat sommige leerlingen niet alleen handelen vanuit hun geloof en hun spiritualiteit, ondanks de religieuze schijn van sommige van hun vragen of gedragingen. Religie wordt gedeeltelijk ook gebruikt voor andere motieven - daarbij zit ook een aspect van provocatie - wat de complexiteit van het fenomeen onderstreept. Het zou dus te eenzijdig zijn dit alleen als religieus te beschouwen. Nu we te maken krijgen met een vermenigvuldiging van eisen die ogen-

schijnlijk een moslimkarakter hebben, is het gevaar reëel dat we fenomenen gaan islamiseren die evengoed tekenen kunnen zijn van puberaal gedrag of van sociale problemen. Op dit punt ontmoeten moslims en een groot deel van de niet-moslims elkaar.

2- De verwachtingen van moslimdeelnemers ten aanzien van de school

We hebben de moslimdeelnemers en de anderen gevraagd wat voor hen de uitdagingen zijn die door de aanwezigheid van moslims in de scholen worden gesteld, en wat de verwachtingen zijn die moslims ten aanzien van het onderwijs koesteren. De moslimdeelnemers beperkten zich tot een dubbele bezorgdheid: de hoofddoek en elkaar leren kennen.

- De hoofddoek: de enige concrete vraag die moslimdeelnemers hadden ging over de mogelijkheid om vrij de hoofddoek te mogen dragen en zo in de schoolsfeer te kunnen uitkomen voor hun religieuze identiteit. Dit verzoek vloeit voort uit de debatten van de jongste jaren en is, zowel voor moslims als niet-moslims, de meest symptomatische en vaakst geciteerde vraag. Volgens de drie moslimdeelnemers moeten mensen met een moslimovertuiging, leerkrachten zowel als leerlingen, hun religieuze eigenheid tot uitdrukking kunnen brengen, ook op school.

- Kennis van elkaar: behalve voor de kwestie van de hoofddoek bleken de moslimdeelnemers ook erg gevoelig voor het aanleren van de verschillen - religieus, cultureel - in de scholen, en wel van jongs af. Hierdoor kunnen de moslimleerlingen er hun plaats vinden én er ook op hun plaats zitten. Er kwamen veel vragen in verband met de erkenning van het cultureel anders-zijn en van de moslimidentiteit van leerlingen. Dat kwam concreet tot uiting in de wens om het leerprogramma te veranderen en meer rekening te laten houden met de multiculturele realiteit in België. Leerkrachten moeten ook opgeleid worden in het omgaan met interculturaliteit en er moeten ontmoetingen en overlegmomenten worden georganiseerd voor ouders, leerkrachten en leerlingen. Dit aspect van kennis en erkenning stond centraal in de bijdrage van de moslimdeelnemers aan het debat. Het lijkt voor hen dé uitdaging. De vraag voor dialoog en meer wederzijdse kennis wordt op een algemeen en principieel niveau ook door niet-moslimdeelnemers erkend. Sommigen van hen drukten de wens uit om de hoe langer hoe meer interculturele realiteit van de samenleving en de scholen in rekening te brengen. Moslim- en niet-moslimdeelnemers vinden elkaar dus op dit punt.

Toch gaapt er ook een brede kloof tussen de weinig talrijke vragen die de aanwezige moslims expliciet formuleerden en het toenemende aantal vragen en feiten waar niet-moslims melding van maakten. Bovendien bleef wat de niet-moslims aanbrachten, meestal onbeantwoord. Dit verschil is de vertaling van een kloof die je in de bekommernissen van de twee partijen merkt. Niet-moslimleerkrachten krijgen te maken met het feit dat ze wel het hoofd móeten bieden aan een feitelijke toestand. Ze worden aangesproken door - of weten zich geen raad met - reacties van leerlingen die voor hen zowel nieuw als (symbolisch) hevig zijn. De moslimdeelnemers van hun kant wensen dat de scholen zich openstellen voor de specifieke en vaak moeilijke realiteit waarin moslimleerlingen leven. Er leven bij hen hooggespannen verwachtingen in verband met 'hun' jongeren en hun plaats in de samenleving.

Vermoedelijk zouden zij de volgende fundamentele vraag begrepen én opgelost willen zien, eerder dat men blijft stilstaan bij praktische problemen: welke school moet er zijn opdat de moslimleerlingen er ten volle deel van kunnen uitmaken? Hierdoor - we bedoelen: door de kloof in de bekommernissen - vond er geen echte gedachtewisseling plaats over de principes of de gevoelige punten. Er werden wel standpunten uitgewisseld en er werd gereflecteerd over de oorzaken.

3- De excessen bij sommige moslimleerlingen: pogingen tot verklaring

Voor de gedragingen die als buitensporig of radicaal werden beoordeeld, schoven zowel moslim- als niet-moslimdeelnemers diverse verklaringen naar voren. Ook moslims deinsden er dus niet voor terug om in overweging te nemen dat sommige leerlingen problemen veroorzaken en om te zoeken naar verklaringen hiervoor. Maar het onderwerp werd neteliger vanaf het moment dat het woord 'radicaal' - geïntroduceerd door de onderzoekers - werd gebruikt om bepaalde gedragsvormen te omschrijven. Meteen was er bij moslims een zeker wantrouwen voelbaar tegenover dit begrip. 'Radicalisme' is een gevoelig thema, waarover ze voortdurend worden bevraagd; zij vatten de introductie ervan in de debatten misschien op als een list? Het was voor hen iets dat ze liever vermeden. Het gevoel leefde dat ze, voor die ene keer dat ze de kans kregen om op gelijke voet te spreken, liever wilden spreken over de erkenning van 'gewone' moslims - de meerderheid - dan dat ze nog maar eens herleid werden tot de excessen van sommigen en langs die weg weer worden geculabiliseerd. Toch konden we ook deze kwestie tijdens de samenkomsten niet uit de weg gaan: ze neemt in sommige scholen een bepaalde omvang aan en roept veel vragen op.

In het eerste deel van deze publicatie haalden we diverse types van oorzaken aan voor de heersende malaise tussen moslims en niet-moslims. De meeste daarvan kwamen aan bod in het forum over de school. We zullen ze hier niet allemaal opnieuw de revue laten passeren, maar concentreren ons op een ander facet, dat specifiek op dit forum werd ontwikkeld: de persoonlijke verantwoordelijkheid van leerlingen die problemen veroorzaken.

De aanwezige imam wees op het forum de individuele moslims herhaaldelijk op hun verantwoordelijkheid: *"Er is van de kant van bepaalde leerlingen ook een stuk interpretatie bij. (...) Voor zover ik weet heb ik een imam nooit horen prediken dat je een christen of een jood naar het leven mag staan. Ik denk dus dat je een onderscheid moet maken tussen wat een leerling kan begrijpen en de persoonlijke houding die hij aanneemt. Het gaat om een persoonlijk gebaar en hij gaat te werk naar eigen goeddunken, ook al gebruikt hij de islam en de religie als een instrument door die met zijn eigen gedrag te vermengen." Later voegde hij eraan toe: "Je kunt niet alles verklaren vanuit het sociale of het identiteitsaspect. Soms is het ook een kwestie van de dingen te begrijpen."*

Of het nu gaat om het volgen van bepaalde islamitische voorschriften of om radicale praktijken waarin men zich stort, de moslim heeft een persoonlijke verantwoordelijkheid en een persoonlijk geweten. Deze individuele dimensie werd ook door niet-moslims onderstreept, zoals door deze leerkracht: *"Dat zal nooit de factor wegnemen van het individu dat zijn religie op zijn manier beleeft, op zijn eigen wijze, met zijn cultuur enz. (...) Ik denk dus dat de zaak van de islam op onze scholen echt wel een beetje een heikel punt is, omdat het hier om individuen gaat die hun minder of meer grote gehechtheid aan de islam op hun manier beleven. Ik zie dat met elk van de leerlingen die ik heb: ik denk dat niet een van hen de islam beleeft zoals zijn buurman."*

Deze oproep tot persoonlijke verantwoordelijkheid is met name op zijn plaats in een internationale context waarin zaken door elkaar worden gehaald en er van de islam een wat essentialistisch beeld wordt gecreëerd. Maar als het erom gaat een aantal gedragingen te verklaren en passende instrumenten aan te reiken aan degenen die ermee worden geconfronteerd, wordt er toch uitsluitend verwezen naar bepaalde fenomenen (ouders die het opgeven, lokale imams enz.) en niet naar inhouden (teksten en interpretaties die in de moslimgemeenschap het voorwerp van debat zijn).

Besluit

Het kan verbazing wekken dat in het forum over 'de islam en de school' grote principekwesties niet werden aangesneden of slechts even werden aangeraakt: we hebben het dan over de identiteit van de gemeenschaps-, de vrije katholieke of de islamschool. Er werden meer ervaringen uitgewisseld dan argumenten gegeven en meer concrete analyses geformuleerd dan opvattingen geventileerd. Dat hield misschien verband met de samenstelling van de groep: die bestond uit mensen die voor het merendeel in eerste lijn met de problematiek te maken krijgen. Zij vinden het belangrijk dat er vooruitgang wordt geboekt inzake de praktische vragen waar ze mee te maken krijgen: jongeren met bijzondere, nieuwe, verrassende en soms choquerende verwachtingen.

Het is ook verwonderlijk dat er, om te vatten van wat er gaande is, nauwelijks in religieuze of culturele termen werd gesproken. De verklaringen hiervoor kunnen talrijk zijn. Komt het omdat maar weinig niet-moslims zich voor de inhoud van de godsdienst interesseren? Of is het net om een confrontatie over de principes te vermijden? Is het om situaties die misschien zijn uitgelokt om motieven die ver van de godsdienst af liggen, niet te islamiseren? Of omdat, los van elke eventuele godsdienstige verklaring, deze feiten in de eerste plaats worden beschouwd als een gegeven dat je moet leren beheersen en beheren? Of is het om de religieuze beladenheid van de debatten niet nog zwaarder te maken? Wat ook de verklaring is, een heel deel van het vraagstuk werd in elk geval uit de weg gegaan.

De meeste deelnemers waren enthousiast en vol goede wil om de missie van de school meer intercultureel te maken. Maar sommigen merkten op dat de niet-moslimdeelnemers in de groep hier meer voor open leken te staan dan veel actoren op het terrein. En de kloof tussen de goede wil van de deelnemers, met name de moslims, en de concrete hinderpalen op het terrein maken dat het ideaal nog al te vaak een droom is. Die hinderpalen zijn: de weigering om les te krijgen over andere geloofsovertuigingen, klassen die zelden heterogeen zijn samengesteld in scholen met vooral autochtone Belgische leerlingen of met vooral leerlingen van vreemde afkomst, de sfeer van racisme of islamofobie...

Ondanks het verschil dat er misschien is tussen de verwachtingen van moslim- en niet-moslimdeelnemers inzake wederzijds begrip, hebben ze een gemeenschappelijk belang. Ze vinden elkaar meestal als het gaat over de noodzaak om elkaar te leren kennen. Maar moslims verwachten in de allereerste plaats dat ze gekend en erkend worden in hun identiteit en hun recht om zich uit te drukken, terwijl niet-moslims vooral wensen dat het samenleven gesmeerder loopt. Misschien mogen we zeggen dat de vraag naar communicatie bij moslims meer existentieel is, en bij niet-moslims pragmatischer? Hoe het ook zij, hun respectieve vragen zullen de communicatie misschien in de goede richting doen evolueren.

8.

De islam en de media

In de groep 'De islam en de media' zaten zes journalisten, van wie er vier uit de geschreven pers kwamen, een van de radio en een voor de televisie werkte. Bij de andere deelnemers hebben er twee een journalistieke opleiding genoten en waren er verschillende betrokken bij het uitgeven van tijdschriften van verenigingen. Een laatste deelnemer was islamoloog en had zijn eindwerk gemaakt over het beeld van de islam op de RTBF, met name in het tv-journaal. Allemaal volgden ze de pers. Het ging dus om geïnteresseerde mensen die de media relatief goed kennen. Met uitzondering van de atheïstische islamoloog waren de niet-journalisten gelovige moslims. Met uitzondering van de radioman waren de journalisten niet-moslims. We vermelden nog dat de journalisten van de populaire of sensatiemedië die een uitnodiging hadden gekregen, daar geen gevolg aan hebben gegeven, een stilte die ongetwijfeld betekenisvol is. Dankzij hun afwezigheid kon het debat op een meer serene manier verlopen, maar het trok de zaak ook wat scheef: de goede wil die de aanwezige niet-moslimjournalisten aan de dag legden, weerspiegelt niet het algemene klimaat rond de islam en de moslims in de Belgische journalistiek.

1- Grote ontevredenheid over het beeld van de islam en de moslims in de media

Om welke media gaat het? Er zijn immers heel veel soorten journalistiek mogelijk. De 'keuze' van de media die in de reflectie centraal stonden, werd mee bepaald door de aanwezige journalisten. We kunnen spreken van 'algemene referentiemedië': het ging om niet-gespecialiseerde en 'politiek correcte' nieuwsmedia die op grote schaal werken en niet de populaire toer op gaan. Het zijn media waarvan men verwacht dat de informatie die ze bieden nauwkeurig is, volledig en betrouwbaar. Ook andere soorten media kwamen aan bod, maar zij waren niet 'vertegenwoordigd'.

Om welke islam gaat het? Het beeld van de islam in de media heeft deels te maken met de moslims en deels met het werk en de verantwoordelijkheid van de journalisten:

- met de moslims. Een jonge bekeerlinge drukte het zeer treffend als volgt uit: *"Je moet je ervan bewust zijn dat je niet over de islam kunt spreken zonder het over moslims te hebben. Er is niets aan te doen: de islam, dat is het beeld dat je van de moslims krijgt. Je mag doen wat je wil, zo gaat het nu eenmaal."* Media die nieuws brengen hebben nu eenmaal niet de opdracht cursussen over de islam te geven. Het onderwerp 'islam' snijden ze meestal aan naar aanleiding van zeer uiteenlopende situaties waarin moslims, of mensen die daarvoor doorgaan, in beeld komen. Er wordt naar de islam of de moslims verwezen in uiterst diverse contexten, die niets met elkaar gemeen hebben: in de bladzijden over het maatschappelijk leven gaat het over samenlevingsproblemen, over de troebelen bij het installeren van de Moslimexecutieve van België of over de belangrijke islamfeesten, maar op nationaal en internationaal niveau gaat het over terrorisme, de oorlog in Irak, Iran of Palestina.

- met de verantwoordelijkheid van de journalisten: *"Als de media een bepaald beeld creëren, wordt dat beeld in zekere zin de realiteit. Het beeld van de islam wordt dus de islam."* Dit betekent niet dat de journalisten de islam uit het luchtledige creëren, want zoals een journalist het stelde: *"De werkelijkheid eist haar rechten op in de media. Er zijn nogal wat terroristen die zich op de islam beroepen. Dat is niet de fout van de media, maar van de groepen terroristen, de extremisten die zich op iets beroepen. Het is dan niet aan mij om te zeggen dat dit geen goede gelovigen zijn."* Dit betekent uiteraard niet dat de journalisten niet zelf beslissen over hoe ze nieuws overbrengen. Zij kunnen hun werk doen met een kleiner of groter besef van wat er op het spel staat, met een kleine of grotere bezorgdheid om er geen hutsepot van te maken en om een

gemeenschap niet nodeloos op te zadelen met vooroordelen tegen haar. Voor een van de moslims ligt in deze bewegingsvrijheid die de journalist heeft ook zijn verantwoordelijkheid: *“In dat verband denk ik dat de media, die een belangrijke macht vormen, toch een enorme verantwoordelijkheid hebben.”*

In het algemeen klagen de moslims uit de diverse fora de beeldvorming van de islam in de media aan. Ze leveren er scherpe kritiek op, waardoor ze soms laten uitschijnen dat de media een wereld zijn die vooral bestaat uit leugens en kwaaien wil. De kritiek op de beeldvorming is tweërlei: het beeld is zowel negatief als irrelevant:

- Moslims ervaren het beeld dat van hen wordt opgehangen als erg negatief en als een bron van vernedering en zelfs van pijn: *“Als je als moslim kijkt naar het beeld dat de media van de islam ophangen, heb je niet langer zin om nog moslim te zijn. We worden gekwetst en vernederd. Men maakt er vaak een potje van, echt waar.”* Dit beeld is schadelijk voor de relatie tussen moslims en niet-moslims en bevordert het gevoel dat er een kloof is: *“Het beeld dat sommige media van de islam en de moslims hebben, loopt spijtig genoeg het risico, niet om een clash van beschavingen te veroorzaken, maar om op een nog radicalere en ingrijpende wijze bij te dragen tot de breuk.”*

- De beeldvorming komt bij moslims ook over als irrelevant, in verschillende opzichten. Aan de ene kant doet ze geen recht aan de diversiteit en de complexiteit binnen de islam. Aan de andere kant gaan in de beeldvorming feiten en personen voor islamitisch door, terwijl ze het niet zijn. Zo'n beeld is dan ook leugenachtig en misleidend. En bovendien is het geen weerspiegeling van de orthodoxie³ die sommige moslims eraan willen toekennen. Een laatste punt van kritiek houdt precies verband met de aard zelf van de beeldvorming in de media. En dat beeld is fundamenteel verbonden met (de) moslims. *“De islam is iets wat goed omschreven is. Sommigen passen dat toe en andere niet. Is het beeld van de islam in de media dan relevant? Helemaal niet, want het wordt stevast ‘geplakt’ op de moslims.”*

Over het algemeen geven de moslimdeelnemers uiting aan hun verlangen naar informatie via de media waarin gelovige moslims in België hun godsdienstige realiteit zouden kunnen herkennen. Als het beeld van de islam volgens hen niet relevant is, lijkt het in de eerste plaats om die reden te zijn: *“Wat de relevantie van de beeldvorming betreft, zeg ik luid ‘nee’! Ik herken er me namelijk niet in als moslim en ik herken er de islam niet in die ik nu al veertien jaar bestudeer. Ik betreur dat er een zo grote desinformatie is.”* We gaan hieronder dieper in op de concrete problemen die zich voordoen in verband met de informatieverstrekking over de islam.

2- Informatieverstrekking over de islam: vragen en moeilijkheden

De aanwezige journalisten werden geconfronteerd met de ontgoocheling bij de moslimdeelnemers over de informatieverstrekking inzake de islam en de moslims. Het onderwerp ligt bijzonder gevoelig, zowel bij de burgers als bij de journalisten die hun werk nauwgezet trachten te doen. Er rijzen tal van vragen en problemen. Die hebben aan de ene kant te maken met het thema zelf, en aan de andere kant met de journalistieke praktijk. We overlopen de belangrijkste.

1) Representativiteit en woordvoerderschap

Deze vraag doet zich in een dubbele gedaante voor:

- De journalisten worden aan de ene kant geconfronteerd met de niet-hiërarchische structuur van de islam en de afwezigheid van een religieuze autoriteit die door alle moslims is 'erkend'. Hier rijst de cruciale kwestie van de legitimiteit van het woordvoerderschap binnen een gemeenschap? Wiens woord is legitiem? *“Dat werpt ook de vraag op van de representativiteit van de gemeenschap. (...) Je moet gesprekspartners vinden die legitiem zijn, die in naam van velen kunnen spreken enz. Het komt aan*

³ In de islam verwijst het begrip 'orthodoxie' naar de leer die door de meerderheid (gelovigen en/of geleerden) wordt erkend.

de gemeenschap zelf toe na te gaan hoe zij zich structureert. Heeft ze al dan niet woordvoerders nodig? Is de Executieve alleen maar de beheerder van de cultus?" Er is wat dit betreft onenigheid over het statuut dat de Executieve krijgt: aan de ene kant kennen de moslimdeelnemers haar op religieus vlak geen bevoegdheden toe. Dat zou indruisen tegen de principes van de islam en de Executieve is daar ook niet voor verkozen. Haar wettelijke functie is het beheer van de (temporalia van de) cultus. Aan de andere kant neigen de journalisten en de politici ertoe om van de Executieve de officiële vertegenwoordiger van de moslims te maken.

- Aan de andere kant herkennen de moslimdeelnemers zich niet in de meeste mensen die door de media worden aangezocht om over de islam te spreken en van wie men aanneemt dat ze die ook vertegenwoordigen. Voor de deelnemers mogen moslims die praktiserend gelovig zijn, goed opgeleid en op de hoogte van de Belgische realiteit, legitiem het woord nemen over de islam. Maar de keuze van de journalisten gaat volgens hen bijna altijd in een andere richting, naar andere soorten mensen: *"Men zoekt systematisch - of toch heel dikwijls - naar een moslim die progressief is, modern, open. Maar zo iemand kun je nauwelijks nog moslim noemen omdat hij ten eerste niet praktiserend is. Dat kun je nog een keuze noemen, maar in de tweede plaats is hij ook niet gelovig."* Behalve degenen die nog maar al te 'flauwtjes' moslim zijn, krijgen ook 'gekwetste' moslims recht van spreken, niet de eenvoudige gelovige moslim die ook praktiseert. Een deelneemster drukte het zo uit: *"Er zijn moslims die in hun land van herkomst vreselijke dingen hebben meegemaakt en die verschrikkelijke ervaringen hebben opgedaan. Ze hebben om die reden besloten de islam de rug toe te keren. Ik zou in hun plaats hetzelfde hebben gedaan. Nu, zij worden in de media opgevoerd, niet de gematigde mensen, niet de gestudeerde mensen die perfect Frans spreken. Die worden nooit uitgenodigd."*

De moslimdeelnemers hebben het gevoel dat er tussen de culturele moslim die vertrouwen wekt en de fundamentalistische moslim die onrust veroorzaakt, geen plaats is voor de man of vrouw die zijn/haar geloof dagelijks beleeft en die dicht staat bij wat zij meemaken: *"Nog eens: het risico bestaat dat men 'de goede islam' wil tonen, cultureel bekeken. En dat is misleidend: denken dat de geloofsbeleving en de geloofspraktijk van moslims niet aangesneden kan worden als iets positiefs."* Door de keuze van de gesprekspartners kan er volgens hen geen sprake zijn van een relevant beeld van de islam. De media lijken het erg moeilijk te hebben om het fenomeen van de religie in eigenlijke zin te tonen, ook en vooral als het om de islam gaat.

2) Onbegrip voor het religieuze feit

Het tweede probleem in verband met de manier waarop de islam aan bod komt, is zijn religieus karakter. De band met het religieuze is verre van evident in een land met een christelijke en profane traditie dat in sneltreinvaart aan het ontchristelijken is. Voor veel autochtone Belgen is het moeilijk om de religie van binnenuit te begrijpen, het blijft voor hen iets 'aan de buitenkant' of zelfs iets exotisch. Het is meer cultuur dan cultus, zoals een jonge moslimdeelnemer het uitdrukte.

Zowel moslimdeelnemers als niet-moslimjournalisten wezen er in hun bijdragen op dat de media de islam in België hoofdzakelijk vanuit twee invalshoeken benaderen: de culturele of zelfs folkloristische invalshoek, en de sociale invalshoek, waarin de moslimgemeenschap als een gediscrimineerde sociale groep wordt voorgesteld. Daar komt nog een derde invalshoek bij, die in de internationale analyses over het terrorisme dominant is en die het religieuze aspect als fanatiek en gevaarlijk beschouwt. De aanwezige moslims verwachten een manier van communiceren waarin de religieuze dimensie als iets positiefs wordt geïntegreerd. Dit gaat verder dan het exclusief folkloristische, de socio-economische achterstelling en het extremisme en de islam die vernielend tekeergaat.

De perceptie van wat een reportage zou kunnen zijn die de islam op een positieve manier belicht, is niet overal dezelfde en hangt af van de graad van 'religiositeit' van

mensen. Een moslimfamilie tonen die aan het feesten is, zoals veel 'Belgische' families Kerstmis vieren, laat volgens de tv-presentatrice een zeer positief beeld zien van de islam. Maar dat geldt voor andere journalisten ook voor een reportage die de discriminatie aanklaagt waarvan vooral mensen afkomstig uit moslimlanden het slachtoffer zijn. Deze initiatieven worden als zodanig door de moslimdeelnemers wel op prijs gesteld, maar ze overtuigen hen niet als het erom gaat de religieuze dimensie van de islam op een positieve manier te benaderen. Voor verschillende moslimdeelnemers bestaat een van de belangrijkste problemen erin na te gaan in welke mate de media de islam op een positieve of negatieve manier over de islam berichten. Voor andere deelnemers dan weer, moslims zowel als niet-moslims, is een andere vraag even belangrijk, en misschien zelfs belangrijker: maken de media op het gepaste moment melding van de islam?

3) De verwijzing naar het religieuze als verklaring in nieuwsitems

Diverse deelnemers hadden het over de 'overbeklemtoning' van het element 'islam' in de pogingen tot het begrijpen en verklaren van complexe realiteiten: *"Het element 'islam' wordt overbeklemtoond. Dat is volgens mij de fout, ook in de referentiemedia. Je kunt zeggen dat men goed of slecht spreekt over de islam, maar dat is niet het probleem, wel die overbeklemtoning. Men gaat ervan uit dat de islam alles kan verklaren wat er gebeurt, of dat nu in Iran is, zoals nu, of in Irak. En daar doet zich een probleem voor."* De analyse van de meest uiteenlopende toestanden door het prisma van de islam - "de islamverklaring" - zit twee keer fout:

- door te verwijzen naar de islam als een (of het) element dat voor een bepaalde situatie of probleem een verklaring aanreikt, ontkent men de complexiteit van een gegeven en wordt dat zowat herleid tot dat ene aspect. In dit verband wensen verschillende deelnemers dat men meer diepgravende analyses brengt, die minder eenzijdig zijn. Het sociale, de context, de geschiedenis, de internationale relaties, het politieke systeem, machtsverhoudingen...: alles moet in rekening worden gebracht;

- de overbeklemtoning en het feit dat men misbruik maakt van verwijzingen naar de islam leiden ertoe dat die islam een ultieme verklaring gaat bieden die buiten tijd en ruimte staat. Hij wordt een overkoepelende ideologie waar je van alles kunt instoppen. Ze verklaart zowel nationale realiteiten als faits divers, internationale toestanden en het terrorisme: *"Er dreigt een ander gevaar bij de behandeling van de islam: het essentialisme. (...) Mensen zien de jongeren uit de banlieues, het Nabije Oosten, het terrorisme... (...) Men stopt dat allemaal in dezelfde zak. Het is de islam. Punt uit."*

Sommige journalisten zijn zich bewust van dit gevaar en wijzen erop dat men inderdaad waakzaam moet zijn om een schadelijke en gevaarlijke mix te vermijden: *"Wat volgens mij als journalist belangrijk is als men het over onderwerpen heeft waarin de islam een rol speelt, is dit: men moet proberen te onderscheiden wat in een bepaald dossier tot de islam behoort en wat er helemaal niets mee te maken heeft. (...) Je moet aantonen dat het misschien alleen maar een verpakking is, de rechtvaardiging van een conflict dat verband houdt met afschuwelijke dingen die niets te maken hebben met het inroepen van een religie."*

Buiten deze misleidende interpretaties - en er gedeeltelijk ook een verklaring voor! - is er nog een probleem dat inherent is aan de structuur van radio en televisie: de overgangen en de verbindingen die tussen nieuwsitems worden gelegd. Onderwerpen waarin moslims of de islam figureren, worden met elkaar verbonden, waar het ook over mag gaan en al is er geen enkel verband.

4) De verwijzing naar moslimbegrippen en -teksten

Deze twee standpunten - de wens om de religieuze dimensie van de islam gevaloriseerd te zien en het protest tegen het overmatig gebruik van het religieuze prisma om dingen te verklaren - doen de vraag rijzen naar de relevantie van de verwijzing naar de heilige teksten van de islam en naar islamtermen in nieuwsitems. De meningen hier-

over lopen uiteen, zowel bij de journalisten als bij de niet-journalisten. Degenen die de overbeklemtoning van de islam aanklaagden, gaan tekeer tegen dergelijke verwijzingen, die volgens hen bijdragen tot het overschatten van de islam: *“Ik denk dat men de situatie in Irak, Soedan en Palestina zeer goed kan begrijpen zonder te verwijzen naar een godsdienstige tekst en naar een interpretatie van die teksten.”* Of: *“Het is idioot om de werkelijkheid te verklaren via de teksten.”* Voor andere moslimdeelnemers is de verwijzing naar Koranteksten wel rechtmatig, maar moet dat gebeuren in een context: *“Wanneer de media uit de Koran citeren, vormt dat geen probleem. Het probleem ontstaat als ze zich beperken tot dat citaat. Als dat gebeurt, heb ik zin om te betogen dat ze het standpunt van de letterlijke interpretatie innemen.”*

Voor de journalisten is het probleem hoe je in je luttele kolommen tekst of in reportages van enkele minuten complexe linguïstische of exegetische thema's kunt aansnijden. De manier waarop nieuwsmedia functioneren lijkt niet meteen geschikt voor dergelijke theologische analyses. Daarom lijkt het gebruik van religieuze teksten in dergelijke items hen geen verstandige keuze, omdat het te ingewikkeld ligt: *“In een tv-journaal krijg je anderhalve minuut. Binnen dat kader moet je ingewikkelde dingen kunnen uitleggen. Daar kun je niet omheen. De lezer of de burger is daar niet verantwoordelijk voor, maar het is nu eenmaal een dwingende eis.”*

Wat het te gebruiken vocabularium betreft, lopen de standpunten ook uiteen. Sommige moslims en journalisten verkiezen passende Franse/Nederlandse vertalingen voor specifieke islamtermen, om een oneigenlijk gebruik van woorden te vermijden. Anderen daarentegen - opnieuw moslims én journalisten - geven de voorkeur aan het gebruik van de correcte Arabische begrippen, eventueel voorzien van wat uitleg.

De goede wil van de journalisten kwam meestal op een bevredigende wijze tegemoet aan wat de andere deelnemers aanbrachten, net als hun verwijzingen naar de inherente eisen van hun beroep en van bepaalde types van media. Ze zijn ongetwijfeld bereid het beter te doen, in de mate van het mogelijke, binnen de perken van wat haalbaar is en met respect voor de journalistieke keuzes van elkeen. Het debat is nog open.

Besluit

De moslims zijn het slachtoffer van een gebrekkige beeldvorming. Velen wijten dat aan de media, een belangrijke macht in de vorming van de publieke opinie. In het kader van dit forum hebben alle deelnemers elkaar op alle mogelijke manieren kunnen bevragen. De confrontatie van de vragen van beide kanten en van elkaars moeilijkheden is uitgemond in een soort van samenwerking tussen de deelnemers. Ze reflecteerden samen over het probleem en bedachten pistes om het beter te doen. De journalisten stonden soms erg sceptisch tegenover bepaalde voorstellen of keerden er zich zelfs tegen, maar de meesten aanvaardden tot op zekere hoogte dat hun beroepspraktijk werd bevraagd en ze trokken er concrete lessen uit voor hun werk.

Het forum over de media was dan ook een plek waar van gedachten werd gewisseld, een bemoedigend moment voor de relaties tussen moslims en niet-moslims: de wil om het goed te doen en om elkaar te begrijpen was bepalend voor deze ontmoetingen. De deelnemers waren van goede wil. Daarnaast toonde dit forum ook aan dat echt naar elkaar luisteren mogelijk is, en wel over thema's waar beide partijen belang bij hebben.

9.

De islam en de politiek

De debatten die in alle Europese landen, ook in België, gaande zijn over de instanties die de moslims kunnen vertegenwoordigen en met de Staat kunnen onderhandelen, zijn een belangrijk politiek aspect van de aanwezigheid van moslims in België. Maar ondanks het belang ervan en hoewel de zaak vooral in de Franse en Belgische media heel wat weerklank krijgt - het gaat dan meer bepaald om het oprichten van organen die geacht worden de moslims te kunnen vertegenwoordigen - lijkt deze 'politieke' dimensie die verbonden is met de moslimaanwezigheid in Europa, in de publieke opinie niet meteen als een belangrijk item te worden beschouwd.

1- Een moeilijk debat

Er is, misschien verrassend, in de islam een zekere theorievorming bezig over de band tussen de religie en de publieke ruimte, en tussen de religie en de Staat. Die theoretisering is vandaag de dag vooral in het Westen aan de orde. Ze is overigens verre van homogeen en bij de moslims is ze nog niet erg verspreid of bekend. Maar ze is er en ze circuleert. Moderne bronnen van de theorie zijn de Moslimbroeders, M. Mawdudi en (recenter) politiek-religieuze leiders. Het discours richt zich zowel tot moslimkringen als tot de niet-moslims.

Om het over deze vragen te hebben werden er twee groepen gevormd: een in Luik en een in Brussel. Het profiel van de deelnemers liep sterk uiteen. Misschien ontbraken er ook enkele categorieën van mensen, zoals de extremisten die het debat nauwelijks willen aangaan, en de échte vrijzinnigen. Wat dat laatste betreft, was het toch zo dat veel deelnemers - of ze nu al dan niet vrijzinnig waren en al dan niet van moslimafkomst - hun gesprekspartners krachtig interpelleerden in naam van hun agnosticisme. Misschien ontbraken er ook deelnemers met een christelijke of joodse achtergrond die blij gaven van een fundamentele en op religieuze gronden gebaseerde aversie tegen de islam. En misschien ontbraken er ook mensen uit radicale islamitische groeperingen, hoewel er toch ook 'maximalistische' standpunten aan bod zijn gekomen.

Het is zeker zo dat sommigen, zowel moslims als niet-moslims, zich nauwelijks bekommeren om de kwestie van de islam en de politiek, of dat ze er de draagwijdte van relativeren. Maar toch doen de theoretische uitgangspunten en de politieke acties die zich op de islam beroepen, voor veel niet-moslims belangrijke problemen rijzen. Getuigen daarvan zijn de volgende citaten:

- *"De grootste bron van angst is dat de sharia in België zou worden toegepast. (Spottend lachje van moslims) En u hoeft daar niet mee te spotten!"*

"Ik denk dat jullie kunnen zeggen: 'Kijk, de waarden van de Koran kunnen als maatschappelijke waarden verwoord worden.' Daar kunnen jullie een bijdrage in leveren. (...) En ik denk dat deze inspanning ook door de islam kan worden gedaan, want vandaag de dag zien we dat die politiek op een zeer radicale wijze tot uiting komt die ons schrik inboezemt. Denk aan de aanslagen enz."

"Het klopt dat bij kwesties als een moslimpartij mensen zich heel erg ongemakkelijk voelen."

De moslimdeelnemers - enkele 'maximalistische standpunten' niet te na gesproken én met nuances - delen resoluut de democratische visie van de westerse landen waarin velen van hen zijn geboren of waarvan ze staatsburger zijn geworden. Maar de veroordelingen die niet-moslims uitspreken over de politieke islam, lijken ze niet allemaal even evident te vinden. Aan de ene kant omdat ze erg kritisch staan tegenover het streven

van het Westen en de V.S. om de moslimlanden te beheersen, en omdat ze een meer globale analyse willen. Aan de andere kant zijn veel gelovige moslims in Europa het beu en weigeren ze *“zich voortdurend te moeten verantwoorden”*. Hun verlangen is dat ze worden getaxeerd op grond van wat ze zijn en wat ze doen, en niet met als maatstaf wat anderen in naam van de islam doen. Dit is een argument dat hun gesprekspartners probleemloos aanvaardden, maar dat belet hen ook niet om de kwestie van de politieke islam ‘in het algemeen’ toch aan de orde te stellen. Voor de meesten van hen gaat het hier inderdaad om een overkoepelend en algemeen debat.

Als ze te maken krijgen met delicate ‘algemene’ vragen over de politieke islam of het terrorisme, maar ook met dwingende vragen over de politieke islam en over de theorievorming daaromtrent ‘bij ons’, leggen de moslimdeelnemers voorzichtigheid aan de dag. Aan de ene kant doen ze een beroep op de tijd en vragen ze om geduld: *“Er is een geleidelijke evolutie, en die zal tijd kosten.”* *“Het is een discours dat nog niet op punt staat,”* voegde een ander deelnemer hieraan toe, *“omdat men er een beetje in stilte aan bouwt. Men probeert na te denken, men gaat ergens naartoe en dat gaat een beetje te snel.”* Deze vraag om meer tijd is onbevredigend voor wie dringend een antwoord verwacht. Aan de andere kant wordt er verwezen naar de interne debatten die actieve moslims voeren: *“Er is intern een debat gaande en ik denk dat het ook interessant is daarnaar te luisteren”*: deze uitspraak van een jongere laat zien dat een evolutie in de standpunten mogelijk is, met name in een debat met de meer extreme ideeën. Dit perspectief is echter niet van aard om degenen die duidelijke standpunten willen, tevreden te stemmen.

Achter het verzoek om geduld van deze moslims zit ook de vraag verscholen naar het gezag van wie een oordeel uitspreekt. Niet-moslims stellen die vraag ook: wat of wie is het legitieme gezag? Wat met de kritiek op een bepaalde vorm van politieke islam en de religieuze principes in naam waarvan die kritiek wordt geleverd? Voor een gewone gelovige is het in zekere zin onmogelijk hieromtrent om een oordeel uit te spreken, zowel inhoudelijk als wat betreft de daders van bepaalde daden of de auteurs van bepaalde ideeën. Hij zal in het beste geval voor zichzelf kunnen spreken, terwijl men hem eigenlijk vraagt om een oordeel uit te spreken over anderen. Hier rijst dus een misverstand dat het debat onmogelijk maakt. De vraag van niet-moslimmensen aan moslims is over het algemeen niet zozeer een verzoek om ‘in naam van de moslims’ te spreken, wel om een (persoonlijk) oordeel uit te spreken over een bepaald principe, zoals de voorrang van de burgerlijke op de religieuze wetten. De meeste moslims gaan daar niet toe over.

Om al deze redenen rijst de vraag naar de mogelijkheid zelf van een debat over politieke acties die in naam van de islam worden gevoerd. Dat lijkt niet makkelijk en zo’n debat lijkt af te stevenen op een gevoel van onbehagen aan weerskanten: aan de ene kant zal het gevoel leven dat er ongepaste vragen worden gesteld, aan de andere kant dat er op die vragen geen antwoorden komen. Een niet-moslimdeelnemer somde de kwesties op waarop hij een antwoord zou willen krijgen: *“Staat de Koran metafysische twijfel toe? Is de vrijheid van geloof mogelijk? Als dat niet zo is, zult u haar ook niet vinden in het politieke domein. Doet de Koran een beroep op het individuele geweten? Dat laatste is essentieel omdat het elke systematisering van het religieuze model afwijst, en ook alle vormen van aanmatigende bekeringsijver. Welke doelen streeft de islam na? Ambieert u de islamisering van de wereld? Wat is de visie van moslims op pluralisme en op de politieke democratie?”* Het zijn vragen waarop een moslim maar moeilijk kan antwoorden in naam van alle gelovige moslims, maar ze komen voortdurend terug en ze worden hen tijdens discussies geregeld voor de voeten geworpen. Dat blijft meestal zonder gevolg.

2- De fundamenteën van de politiek

Bepaalde politieke moslimvisies maken van de religie een basisprincipe van de politiek en stellen hierdoor de fundamenteën daarvan aan de orde. Hier treedt de controverser in al haar complexiteit voor het voetlicht en schreeuwt ze om uitgeklaard te worden.

1) De democratie

Bij de gesprekspartners was er één moslim die het in maximalistische termen had over de superioriteit van de religie in de politiek. Die bracht hem ertoe om in principe het idee 'democratie' af te vallen. Dit was in de groepen een geïsoleerd geval en veel deelnemers, moslims én niet-moslims, beschouwden deze visie als een absoluut minderheidsstandpunt. Maar een deel van het debat werd er wel door gestuurd. Dat kwam niet alleen door het extreme karakter van de stelling en door de kracht waarmee ze werd beargumenteerd, maar ook omdat dit de andere partijen - opnieuw: moslims én niet-moslims - dwong om hun argumenten te expliciteren of ze in blok te verwerpen. Het standpunt van de ene moslim vloeit voort uit een absolute theocentrische visie die hij als een evidentie beschouwt en waar hij zich als gelovige onmogelijk aan kan onttrekken: *"De islam is een maatschappelijk project. De Profeet is Gods boodschapper en het is zijn missie om het hoofd te zijn van de gemeenschap van gelovigen en niet-gelovigen. (...) Overigens verwijst de helft van de Koran - wat men het 'Medina-gedeelte' noemt - naar het beheer van de Staat. Men kan dat niet wegvlakken. (...) Volgens ons moeten we ons inlaten met de politiek en met het probleem van de moslimstaat."* En hij besloot met een stelling die zijn gesprekspartners verontrustte: *"Dit is een idee dat niet zal stoppen."* In de ogen van deze gelovige kan men er niet op terugkomen en wat dan ook toegeven.

Dezelfde gelovige maakt van zijn visie een onderdeel van een religieuze theorie van de geschiedenis. Die vindt hij in een profetische aankondiging van Mohammed: *"Hij heeft gezegd dat na zijn dood de moslimstaat zou aantreden met de kaliefen. Dat zal een bepaalde tijd duren, en daarna komen de koningen en vervolgens de dictators en dan zal de islam terugkeren zoals hij door de Profeet is onderwezen en door de moslims is geleid. Wij geloven dit, omdat het om een profetie gaat en als moslims werken we eraan."* Deze visie vloeit volgens deze deelnemer voort uit de tekst zelf van de Koran, die we letterlijk moeten nemen. Uit deze principes en uit deze visie op de geschiedenis vloeit dan weer een oordeel voort over de idee zelf van democratie in de westerse betekenis van het woord: democratie blijkt 'leeg' te zijn en zonder fundament - dat betekent hier: zonder geopenbaard fundament - want ze is 'slechts' des mensen. Voor deze deelnemer is er geen 'universeel' model van democratie en staat het westerse model niet alléén garant voor rechtvaardigheid.

Deze opvatting bevraagt de fundamenten van de democratie en verwerpt ze. Veel niet-moslims, voor wie democratie een evidentie is, worden erdoor van hun stuk gebracht. Zij worden heen en weer geslingerd tussen hun 'geloof' in pluralisme, waar een opvatting als deze ook haar plaats in heeft, en de verbijsterde afwijzing van een model dat religie en politiek aan elkaar koppelt, tussen de evidentie van het begrip 'democratie' en de weigering van zo'n man om over haar universele waarde na te denken. In het licht van dit onbehaaglijke gevoel lijkt de notie zelf van democratie voor beide partijen er een die opnieuw grondig moet worden doorgedacht of minstens opnieuw beargumenteerd.

2) De koppeling van politiek en religie

De theoretische stellingen van deze ene moslim werden klaar en duidelijk verwoord en maken ontegensprekelijk deel uit van een goedgestructureerd theoretisch kader. Uiteraard schrokken alle deelnemers ervan op, ook talrijke moslims. Maar van hun kant werd het debat niet echt gevoerd op basis van een argumentatie die een beroep doet op een religieus referentiekader. Misschien kwam dat door een gebrek aan argumenten of omdat de uitspraken van de radicale moslim moeilijk te weerleggen zijn. Een ongelovige deelnemer van moslimafkomst probeerde dat toch te doen, door zich te beroepen op 'de Verlichte islam', maar zijn opponent veegde dat concept snel van tafel. Hij had het vol ironie over *"een moderne islam"* of over *"een geontislamiseerde islam"*.

Volgens de radicale moslim is het een verantwoordelijkheid van alle moslims een antwoord te formuleren op de eisen van de Koran inzake de politieke islam. Deze

‘moslimverantwoordelijkheid’ heeft hem trouwens ertoe gebracht deel te nemen aan de oprichting van *“een partij van mosliminspiratie die geen islamitische Staat eist”*. Dat komt omdat naar zijn eigen zeggen de kwestie van de moslimstaat alleen van toepassing is op de moslimlanden. Volgens hem kunnen de moslims in Europa en België *“zich schikken”* en beperken ze zich tot het opeisen van een ruimte voor minderheden. Hij voegde daar op paradoxale wijze het volgende aan toe: *“Wij leveren niet voor ons plezier kritiek op de democratie. Democratie is erg goed. Wij zouden er zeer goed in kunnen leven. (...) Kijk, ik ben erg tevreden dat ik in België woon en niet in Saoedi-Arabië... Ik kan dat niet... Mocht ik daar naartoe gaan, dan zouden ze me er buitenzwieren, weet je dat?”* Hoewel de democratie in principe onbetekend is in vergelijking met een Staat die is gevormd volgens het model van de kaliefen, zouden moslims er zich volgens deze man in kunnen schikken, *“als hun rechten voluit zouden worden gerespecteerd”*.

Om kort te gaan: als we rekening houden met de Europese context, kan men zich op grond van deze absolute theocentrische visie terugplooiën binnen de eigen moslimgemeenschap, het statuut van minderheid opeisen en het sociale en religieuze leven op een eigen specifieke manier organiseren.

Ook voor andere moslims is het een noodzaak dat de islam wordt gekoppeld aan het gemeenschapsleven, zonder dat ze daarvoor een politieke theorie als zodanig ontwikkelen: *“De islam is een religie, maar het is ook een levenskunst. Je kunt het bijgevolg niet loskoppelen van de politiek, want moslims moeten het moslimgedeelte van de bevolking vertegenwoordigen. Er moet dus toch iemand deelnemen aan de macht om de belangen van de moslims te verdedigen...”*, aldus een deelnemer, die overigens niet militant was. Deze stelling benadert de idee van een minderheid die voor haar rechten moet opkomen om *“vrijuit haar religie te kunnen beleven en haar rechten te kunnen uitoefenen, niet om een moslimstaat in te richten. Nee, dat is echt niet het doel.”* Wat betekenen uitdrukkingen als ‘vrijuit je religie kunnen beleven’ en ‘je rechten kunnen uitoefenen’? Volgens wat verschillende gelovige moslims aanbrachten, verwijzen ze vooral naar de financiering van de eredienst, het dragen van de hoofddoek, de mogelijkheid om op de voorgeschreven momenten te bidden en een reeks maatregelen om de godsdienstpraktijk te bevorderen. De verdediging van de rechten van moslims lijkt inderdaad een uitdaging, en zelfs de belangrijkste in de beleving van moslims. Andere eisen, bijvoorbeeld inzake familierecht, kwamen dan weer niet ter sprake.

Dit soort argumentaties lijkt de algemene teneur te zijn van de politieke visie van de islam in de huidige staat van de debatten binnen de Europese moslimgemeenschap. Het blijft dus beperkt tot het opeisen van de mogelijkheid om makkelijker en vrijer bepaalde praktijken te kunnen uitoefenen. Wanneer sommige niet-moslims aandrongen op een uitspraak over de universele draagwijdte van bijvoorbeeld de steniging als straf of de toepassing van de *sharia*, mondde dat uit in voorzichtige uitspraken en in een vorm van relativering die zich onthield van elk oordeel: *“Sharia of geen sharia, is er een probleem?”* aldus een moslimdeelnemer. *“Je moet eerst nagaan wat je daarin stopt,”* voegde ze eraan toe, en vervolgens: *“Mijn standpunt is anders als ik in Marokko leef dan wel in België, anders als ik Irakese of Iraanse zou zijn. Misschien, als ik in Afghanistan leefde, dat de boerka me wel zou zinnen. Why not? Ik kan niet antwoorden in de plaats van een Afghaanse vrouw.”*

Sommige moslims voelden zich op hun ongemak door de radicale voorstellen van een van de hunnen. Ze stelden hen voor problemen: *“Mijn ideeën zijn een beetje door elkaar gegooid,”* zei een gelovige moslima. Zij was gewoon haar islam-zijn discreet te beleven, maar ze stelde de eerlijkheid van de moslim op prijs. Meer nog, zei ze: *“Als ik de radicale voorstellen van die meneer hoor - hij sprak erg vrijuit -, dan begin ik... (...) ik kom meer voor mezelf uit.”* Wat een niet-moslim tot deze uitspraak bracht: *“U moet weten dat uw uitspraken mij meer verontrusten dan alles wat ik rond deze tafel heb gehoord.”*

Anderen probeerden deze sterk theocentrische standpunten aan de kant te schuiven of

eromheen te draaien. Ze ontwikkelden een parallel discours op drie niveaus, maar dat werd door de 'radicale' deelnemer van tafel geveegd. In de eerste plaats erkenden zij het onderscheid tussen *"de islam, die een zaak is van persoonlijke overtuiging"* en *"de politiek, waarin het gaat om een bepaalde kennis: het beheer van de zaken die de burgers aanbelangen... in al hun heterogeniteit op het vlak van cultuur en geloofsovertuiging."* In de tweede plaats verzekerden zij dat men *"vanaf het moment dat men accepteert om in een rechtsstaat te leven, automatisch het systeem dat in dat land in voege is, aanhangt"*. Dit discours spreekt zich dus niet zozeer uit over de grond van de zaak, maar heeft het over een houding die erin bestaat dat je het heersende regime en de heersende machten aanvaardt. In de derde plaats doen sommigen toch een poging om het debat ten gronde te voeren en wijzen ze op de mogelijke verzoening tussen de islam en de democratie: *"Wat leert de islam ons?"* zo vroeg iemand zich af. *"De vrijheid? Die vind je in Europa. Gelijkheid? Je vindt ze in Europa. Waardigheid? Je vindt ze in Europa..."* Op dit punt onderbrak het lid van de islampartij hem: *"En toch is het onze eerste taak om aan al die mensen te zeggen: 'Mensen, de schepper van de wereld is één God... En Hij heeft ons boodschappers gestuurd, van wie Mohammed de laatste in de rij was... Hem moeten we volgen en dan zult u goed leven.'" Hij voegde eraan toe: "Dat is toch de boodschap? En die boodschap komt in onze Europese landen toch niet tot uiting?"* Vervolgens richtte hij zich rechtstreeks tot zijn godsdienstgenoot: *"Alsjeblieft, de mensen wachten. Ze vragen je: is de politieke islam een onlosmakelijk onderdeel van de islam of niet?"* Er kwam hierop geen antwoord, wel een geïrriteerde reactie van een ongelovige deelnemer van moslimafkomst: *"We zijn hier niet bezig met een theologisch debat. Want iedereen kan de dingen op een verschillende manier lezen."* Zo werd een politiek debat afgesloten dat grondig werd verstoord door het invoeren van theologische motieven en zonder dat het 'absolute theocentrische' discours van de ene deelnemer argumenten leek te hebben gevonden die op hetzelfde niveau stonden.

Naast de standpunten die we hierboven hebben beschreven, en in afwijking daarvan, keren tal van deelnemers zich radicaal tegen elke verbinding tussen religie en politiek: *"Religie moet zich niet inlaten met politiek, en politiek niet met religie,"* aldus een ongelovige deelnemer van moslimafkomst. Hij haakte hiermee in op wat een niet-moslimspreker had gezegd: *"Volgens mij zijn religie en politiek twee aparte dingen en is het gevaarlijk ze samen te brengen. De geschiedenis heeft dat bewezen en de actualiteit laat het elke dag opnieuw zien."* *"De mensen zijn bang van de politieke islam,"* voegde iemand eraan toe. En een moslim van de mystieke richting die in dezelfde lijn denkt, herinnerde aan de spirituele dimensie van de islam en zelfs van de tekst van de Koran. Daar had de radicale spreker veeleer het politieke aspect van onderstreept. Het was in de discussies wachten tot een intellectueel zijn weerstand tegen elke vorm van koppeling van religie en politiek in principiële termen formuleerde: *"Wat men 'de scheiding der machten' noemt, zou ik 'de autonomie van de politiek' noemen, 'de autonomie van de Staat'. Die autonomie van de politiek bevrijdt alle mensen, gelovigen en ongelovigen, van de verwarring tussen de heerser, hij die de politieke macht bekleedt, en het religieuze of andere gezag."*

Er zijn twee polen: het absolute theocentrische en het absolute gelaïciseerde standpunt. Tussen die twee menen anderen dat ze een middenpositie kunnen innemen door te onderstrepen dat de religie waarden kan aanbrengen: *"Ik ben het met u eens dat de katholieke godsdienst een aantal waarden aanbrengt, zoals ook de naastenliefde van de moslims belangrijke waarden aanbrengt,"* zo verklaarde een deelnemer die agnost beweerde te zijn. Maar, zo voegde hij eraan toe: *"Je merkt een terugkeer naar het obscurantisme, en daar wil ik vooral waakzaam voor zijn."*

3) Onzekerheden

Het debat bracht aan het licht dat de scheiding tussen religie en politiek, die door sommigen krachtig werd verdedigd, het voorwerp moet uitmaken van nadere precisering door degenen die met overtuiging opkomen voor het belang van de democratie. Zij beschouwen die als een geheel autonome constructie, slechts gebaseerd op overlegprocedures die door verkozen instanties worden vastgelegd.

Een eerste vorm van onzekerheid betreft die van de democraten die de democratie in de eerste plaats beoordelen op basis van de individuele vrijheden die erin tot uiting kunnen komen. Zo'n stelling maakt het niet makkelijk om argumenten te vinden die je in het geweer kunt brengen tegen burgers die - gesteld dat ze dat uit vrije wil doen - de idee verdedigen om de Staat in te richten op basis van de religie. Het beroep dat wordt gedaan op het begrip 'vrijheid' betekent immers ook dat mensen zich vrij kunnen uitspreken. Als democratie voor alles 'vrijheid' betekent, kan iedereen zich ook vrij uitdrukken: *"Dit betekent dat je je geloof ten volle kunt beleven, en in vrijheid,"* zei een praktiserende moslima. *"Wat betekent: de hoofddoek kunnen dragen, je gebeden kunnen zeggen op de momenten waarop dat moet, vrij naar de moskee kunnen gaan, vrij kunnen vergaderen. Dat is het dus en het betekent dat je niet gehinderd wordt in je overtuiging."* Men zal hier-tegen opwerpen dat *"vrijheid niets betekent"*, omdat dat begrip niet toereikend is om een samen-leving op te grondvesten. Voor sommigen is dat een ontdekking.

Een tweede vorm van onzekerheid betreft de koppeling tussen religie en politiek. Een lid van een confessionele christelijke partij verdedigde in dit licht een idee dat mogelijk in debat kan treden met het denken van een deel van de moslims. Volgens hem mag je religie en politiek niet scheiden. Maar hij stelde óók dat daar een voorwaarde aan verbonden is, en dat is een *"onvoorwaardelijk geloof in de democratie, die als enige in staat is om extreem rechts en het extremisme of religieus integrisme te bestrijden"*. Dezelfde spreker wees de liberale optie, die geloofsovertuigingen 'privatiseert', af. Hij had het ook niet begrepen op de sociaal-democratische weg, die *"in naam van het principe van de gelijkheid of de gelijkwaardigheid van alle geloofsovertuigingen, probeert om in het openbare domein tot een versmelting te komen en tot één enkel gedachtegoed"*. Hij verdedigde daarentegen *"de optie dat je identiteiten erkent en bevestigt"*. Deze spreker had het over religieuze identiteiten. Hij voegde eraan toe: *"Men verbindt 'identiteit' met een defensieve houding, terwijl ik denk dat identiteit een waarborg kan bieden voor openheid. Laat iedereen maar uitkomen voor zijn identiteit, er trots op zijn en haar zien als een opening naar de ander."* Maar om daartoe te komen is een *"mensbeeld dat naar iets anders verwijst"* een belangrijke stap, die volgens hem ten grondslag ligt aan elke politieke visie: *"De opvatting dat de mens zich verwerkelijk in zijn contact met God of met iets transcendent, heeft volgens mij een grote invloed op de opvatting die de burger heeft van zijn verhouding tot de Staat."* Aan de ene kant kan men zich geen *"politiek model voorstellen zonder te verwijzen naar een mens-beeld"*, maar aan de andere kant *"leidt de transpositie van een religie in haar zuivere staat naar een politiek model, tot totalitarisme"*. Vandaar zijn oproep tot de moslims om klaar en duidelijk afstand te nemen van elk politiek islamitisch project.

Dit laatste standpunt lijkt potentieel interessant voor sommige moslims: de religie krijgt hierdoor een plaats in de publieke ruimte en in de politiek, maar tegelijk wordt dit uitgewerkt zonder dat er aan de democratie wordt geraakt.

Besluit

De discussies over de banden tussen religie en politiek tonen aan dat in de huidige stand van het denken een benadering in termen van multiculturalisme of van communicatie tussen culturen niet langer volstaat. Er zijn inzake het samenleven grote uitdagingen aan de orde voor een deel van de niet-moslimbevolking, maar ook voor moslims. Betogen dat iedereen zich moet kunnen uitdrukken, of algemene uitspraken formuleren wat het samenleven betreft, lijkt niet langer toereikend. Dat komt omdat de concrete en dagelijkse vormen van wederzijdse beïnvloeding te belangrijk zijn geworden.

Globaal bekeken lijkt het duidelijk dat de vraag naar de democratische grondslagen en, daaruit volgend, de reflectie over de grondslagen van de politiek en over de relaties tussen het openbaar leven en de religie, bij veel gesprekspartners moet

worden uitgediept. Voor velen van hen (moslims en niet-moslims) staat de idee van democratie gelijk met de praktische toepassing ervan (in termen van rechten en vrijheden). Zij houden geen rekening met de voorwaarden die deze praktische toepassingen mogelijk maken.

Besluit:

de kern- en knelpunten van het debat

We zijn vertrokken van het uitgangspunt dat het samenleven en het vertrouwen dat daarvoor nodig is - zowel tussen sociale groepen als vertrouwen in de overheid - de fundamentele uitdagingen zijn. In deze publicatie probeerden we na te gaan welke relaties moslims en de rest van de bevolking met elkaar onderhouden. Dat gebeurde aan de hand van een methodologie met twee luiken: de discussiefora met moslims en niet-moslims als deelnemers, en de analyse van de discussies die in die groepen plaatsvonden. Er werden zeven fora georganiseerd. Ze vonden plaats in Vlaanderen, Brussel en Wallonië en gingen over diverse thema's: de aanwezigheid van de islam in de scholen, de beeldvorming in de media, identiteiten en groepsvorming, het dragen van de hoofddoek, de waarden van jongeren, de politieke islam en de relaties tussen de Staat en de religies.

Deze manier van werken gaat uit van het postulaat dat het samenbrengen van mensen om rationeel te argumenteren nuttig is om te proberen: 1) te bepalen over welke punten men het eens is, 2) te onderhandelen over mogelijke vormen van toenadering en 3) uit te klaren op welke terreinen er geen eensgezindheid is.

De resultaten hebben deze hypothese niet gelogenstraft. In het licht van deze ervaring lijkt dit soort debatten - die vandaag de dag nog maar weinig ontwikkeld zijn - dan ook nuttig te kunnen zijn. Misschien zijn ze zelfs hoognodig. Onze nieuwe, veelvormige samenleving die zich in de geglobaliseerde wereld in volle vaart ontwikkelt, komt immers niet 'vanzelf' tot stand. Integendeel: als je het aan henzelf overlaat, hebben groepen eerder de neiging om zich op zichzelf terug te plooiën, een defensieve houding aan te nemen en anderen te wantrouwen.

De ontmoetingen hebben geleid tot het ophelderen van bepaalde problemen en ze hebben het wederzijdse begrip in enige mate bevorderd. Maar het gesprek botste tot frustratie van sommigen ook op grenzen. Het is belangrijk die uit te klaren.

Vragen

We hernemen hieronder enkele aspecten die in de groepen aan bod kwamen.

Identiteiten opnieuw samenstellen

Samenlevingen die pluriform zijn samengesteld, werpen vragen op over de identiteitskwestie. Identiteiten moeten opnieuw worden samengesteld: dat lijkt de kern van de zaak. Moslims leven in een niet-moslimcontext, niet-moslims in een context waarin de aanwezigheid van 'allochtone' bevolkingsgroepen en de zichtbaarheid van de islam groter worden. Welke relatie gaan deze twee identiteiten met elkaar aan en hoe construeren ze zichzelf in hun verhouding tot de andere?

Met uitzondering van de fundamentele tegenstelling tussen de extreme standpunten - die al bij al marginaal zijn - kwamen er vormen van aanpassing aan het licht, maar was er ook sprake van verkramping en veel aarzeling. Toch bleek daar niet uit dat er onoplosbare conflicten zijn inzake identiteit, op voorwaarde dat het debat ook echt wordt gevoerd. Want - zoals we gezien hebben in het geval van de scholen - er zijn verontrostende tekenen van een diepgaande verkramping.

De verwachting van erkenning

Dit aspect was onmiskenbaar een fundamenteel element in alle ontmoetingen. Het is een kernpunt in de moeilijke relaties tussen moslims en niet-moslims. Beiden gaven ze uiting aan hun behoefte aan erkenning. Bij niet-moslims is die vraag minder prominent en discreter, maar toch is ze ook daar te horen: sommigen hebben de indruk dat ze

niet voldoende worden gerespecteerd. Voor veel moslims is erkenning - van hun identiteit, hun persoonlijke beleving, hun gemeenschap, hun religie - een kapitaal punt om in een niet-moslimcontext te kunnen leven.

De verwachtingen die hierover aan beide kanten bestaan, krijgen niet altijd respons. De idee van wederzijdse insluiting maakte de kern van de reflectie uit, maar we stelden vast dat we er nog lang niet zijn. In het beste geval luistert men naar elkaar en drukt men de wens uit dat men... nog meer wil luisteren. Maar op een bepaalde manier blijft men ook doof. Men beweert dat men luistert... om het vervolgens over zichzelf te kunnen hebben.

De politiek

De politieke visie van de islam maakt deel uit van de bezorgdheid die vandaag de dag leeft, ook al is die in hoofde van niet-moslims meestal nogal vaag. Ze wordt gevoed door gebeurtenissen die zich op wereldschaal afspelen, maar ook door eigentijdse vormen van moslimdiscours.

In het debat kwam de vraag aan de orde naar de theoretische fundering van de principes waarop de Belgische samenleving en staatsordening berusten. Wat is hun geschiedenis en hun betekenis? Wat betekenen de begrippen 'democratie', 'neutraliteit', 'pluralisme', 'mensenrechten'? Deze noties worden te pas en te onpas van stal gehaald om discours te funderen en te rechtvaardigen die soms radicaal tegengesteld zijn. Ze zijn een debat waard, maar misschien meer nog verdienen ze opheldering, moeten ze gethematiseerd en op een didactische en kritische manier onderwezen worden.

De school

Scholen met veel moslimleerlingen of leerlingen van moslimafkomst krijgen vandaag de dag te maken met een reeks eisen of uitingen die voor 'religieus' doorgaan. Leerkrachten stellen daar vragen bij. De eisen kunnen vaak of minder vaak te horen zijn en de rechtmatigheid ervan verschilt nogal, maar ze spreken in elk geval de scholen aan over hun identiteit en hun opvoedingsmissie.

In veel scholen is er sprake van een cultureel en religieus gemengde populatie. Maar dat volstaat niet om elkaar ook te kennen en te begrijpen. Daar is beschikbaarheid en openheid voor nodig. In de ogen van meer dan een leerkracht lijkt de situatie, ook in sommige 'gemengde' scholen, alarmerend. Ze hebben het dan over een tendens om zich in de eigen gemeenschap terug te trekken. Het gaat om een algemene trend. Die is niet specifiek voor moslimleerlingen, maar verhindert wel dat er sociale banden worden gesmeed. Hoe kan de school in zulke omstandigheden haar socialiseringsmissie vervullen? Het debat is open en moet dringend worden gevoerd.

De media

Het forum over de media vond plaats vóór de zaak met de Mohammed-cartoons. Er bleek uit dat er spanningen waren, en die werden sindsdien bevestigd. De moslimdeelnemers aan het forum gaven bij het begin van de ontmoetingen blijk van hun grote ontevredenheid over het informatiewerk van journalisten als het over de islam gaat. De debatten brachten op zijn minst aan het licht hoe complex journalistiek kwaliteitswerk ligt én hoe complex de islam is.

Door de zaak van de Deense karikaturen staan de media opnieuw met hun rug tegen de muur in hun confrontatie met de kritiek van de moslims. De affaire overstijgt ruimschoots de zaak van de kwaliteit van de informatie en stelt de kwestie van de burgerlijke vrijheden aan de orde.

De hoofddoek

Over burgerlijke vrijheden gesproken: in alle groepen kwam de kwestie van het dragen van de hoofddoek op een of ander moment aan de orde. Moslims - militant, praktise-

rend of niet praktiserend - baseren hun eis van het recht om de hoofddoek te mogen dragen op dit idee van vrijheid. Het gaat hier duidelijk om een dossier dat in hun ogen een grote symboolwaarde heeft.

Deze kwestie leidt tot tal van discussies. Sommigen - moslims én niet-moslims - zien er een uitdrukking in van een individuele identiteit en beoordelen deze hele zaak vooral vanuit dat perspectief, terwijl anderen er een ideologisch gegeven in zien. De vraag blijft open, met name waar het debat gaat over het dragen van de hoofddoek in openbare instellingen en door hun vertegenwoordigers.

Een transversale blik

Enkele problemen doken telkens weer op.

De moeilijkheid om het over principiële kwesties te hebben

In verschillende groepen spraken deelnemers het gevoel uit dat in de debatten de fundamentele kwesties niet werden aangeraakt, of dat ze maar oppervlakkig waren beroerd. Het klopt dat tal van deelnemers zich in hun bijdragen beperkten tot de verdediging van particuliere belangen of het bevestigen van principes, zonder dat ze blijk gaven van veel vaardigheid om die ook te beargumenteren.

Het ontbrak de debatten dus vaak aan helderheid. Het lijkt daarom dringend nodig de begrippen waarmee ze worden gevoerd op te helderen en de confrontatie met open vizier aan te gaan. Vermijdingsgedrag van beide kanten creëert meer spanningen dan dat het 'ontspant'. Debatten met argumenten en tegenargumenten zijn absoluut noodzakelijk om gevoelens van frustraties en het zich op zichzelf terugplooien te vermijden, zowel in ontmoetingen als deze fora als op het niveau van de samenleving.

Het beheersen van de materie

Moslims en niet-moslims leven in België in een politiek en sociaal systeem dat weliswaar zijn zwakke plekken heeft, maar dat globaal bekeken functioneert. De meesten zijn zich bewust van de waarde van het model waarin ze zijn opgegroeid. Maar slechts weinigen, met uitzondering van enkele intellectuelen, begrijpen en kennen écht de theorie en de geschiedenis van de principes die ten grondslag liggen aan de Belgische Staat en de moderne democratieën: democratie, neutraliteit, mensenrechten, om maar degene te noemen die het vaakst het voorwerp van de debatten uitmaken. In de retoriek van weerszijden - vooral als sommige moslims discussieerden met de andere deelnemers - worden deze begrippen geregeld ingeroepen, soms om tegengestelde belangen te dienen. Door dit gebrek aan kennis van zaken bleven bepaalde argumentaties zonder afdoende reactie.

Het werken aan debathoudingen

Een debat is meer dan een uitwisseling van inhoud en argumenten. Of een debat vrucht zal dragen, hangt ook af van de visies, de attitudes en de gedragingen van degenen die erbij zijn betrokken. Op deze drie niveaus moeten er met het oog op de verdere discussies tussen moslims en niet-moslims een aantal zaken worden opgehelderd. Inhoud en fundamentele punten moeten geëxpliciteerd worden en er moet opnieuw over worden gediscussieerd. De hiërarchieën van waarden en prioriteiten moeten worden geëxpliciteerd: je hoeft ze niet noodzakelijk met z'n allen in hetzelfde perspectief te bekijken, maar je moet je daar dan wel bewust van zijn en er opheldering over brengen. Tot slot moeten de actoren werken aan hun luisterbereidheid, openheid en vertrouwen om de debatten vooruitgang te laten boeken en het wederzijds begrip te bevorderen. Op deze drie niveaus vormden het spreken 'bij benadering' en het gebrek aan duidelijkheid hinderpalen voor de discussies. Dat hypothekeerde de kansen om elkaar echt te begrijpen of om zaken ten gronde te behandelen.

Nu we aan het eind van de fora zijn gekomen, stellen we vast dat de zaak niet geblokkeerd zit en dat er geen onoverbrugbare scheidingslijn gaapt tussen moslims en niet-moslims. Aan beide kanten worden genuanceerde standpunten ingenomen en zie je nieuwe groeperingen ontstaan die zich soepel aanpassen. Er zijn zeker evoluties mogelijk.

Veel deelnemers gaven blijk van hun enthousiasme. Zij keken ernaar uit om dit soort gesprekken te kunnen voortzetten. Ze vonden er antwoorden op bepaalde vragen en betraden terreinen waarvan ze het bestaan niet vermoedden. Er kan niet genoeg worden gewezen op de hoogdringendheid: we moeten plekken tot stand brengen waar mensen elkaar ontmoeten, met elkaar worden geconfronteerd en gedachten met elkaar uitwisselen. Spontane processen leiden niet noodzakelijk tot een harmonieus samenleven, want vaak is het wantrouwen sterker als je wordt geconfronteerd met wie anders is dan jezelf, met wie een ander geloof heeft, een andere levenswijze huldigt en andere ervaringen heeft beleefd. De talrijke discussiepunten moeten het voorwerp vormen van klare en duidelijke taal, in een klimaat van vertrouwen.

Samenvatting

Context

De islam, die al veertig jaar in België aanwezig is, maakt vandaag de dag deel uit van de Belgische werkelijkheid - en wordt als zodanig ter discussie gesteld. Tussen het deel van de Belgische bevolking dat voor zijn referentiepunten teruggrijpt op een van de vele vormen van de islam en de Belgische niet-moslimse bevolking is, mag men wel zeggen, een 'complexe ontmoeting' gaande. Zij worden verbonden én gescheiden door een andere geschiedenis, een ander wereldbeeld, een ander aanvoelen van de verhouding tussen het religieuze en de openbare ruimte, andere politieke gevoeligheden.

Die ontmoeting speelt zich zowel tussen de burgers onderling af, moslims en niet-moslims, als op het niveau van de samenleving in haar geheel. Die moet opnieuw nadenken over de sociale banden en over het samenleven van de verschillende groepen. Dat laatste komt niet door 'natuurlijke' maatschappelijke processen tot stand, dat wil zeggen processen die in de maatschappelijke automatismen en het dagelijkse functioneren van de instellingen ingebed zijn.

Doelstellingen

Uitgaande van 'reflectiefora' roept dit onderzoek ontmoetingsruimten in het leven waar burgers die zich tot de islam bekennen en burgers die dat niet doen diepgaand met elkaar kunnen debatteren en discussiëren. Door dat te doen kunnen zij de knooppunten, de spanningen en de onenigheden, maar ook de punten van overeenkomst en de mogelijkheden tot verdere stappen naar boven laten komen. Door zich aldus over eigen standpunten te kunnen bezinnen, maar ook dankzij de herhaalde bijeenkomsten van dezelfde groepen worden de deelnemers ertoe uitgenodigd verder te gaan dan het uitwisselen van theoretische argumenten en er een echte ontmoeting, een echte confrontatie van te maken waarin zij zichzelf echt engageren. En op die manier evalueert het onderzoek de graad van en de mogelijkheden of mogelijkheden-voorwaarden voor co-inclusie tussen moslims en niet-moslims. Co-inclusie, wat verwijst naar het vermogen van de aanwezige partijen om zich de eigen aanwezigheid zo voor te stellen dat die tegelijk ook die van de ander omvat, blijkt werkelijk een sleutelbegrip te zijn en fundamenteel voor het samenleven: ze betreft het vermogen om zich een gebied van verstandhouding voor het gezamenlijke leven voor te stellen en om een minimale vertrouwensbasis te scheppen.

Praktische uitwerking

Zeven 'reflectiefora', die elk drie bijeenkomsten omvatten, worden tussen september 2004 en oktober 2005 opgezet. Zij buigen zich achtereenvolgens over de volgende 'uitdagingen': de islam op school, de politieke islam, de constructie van identiteiten en groepsgevoelens, de islam in de media, de hoofddoek, de waarden van de jongeren en ten slotte de verhouding tussen kerk en staat. De 'reflectiefora' tellen doorgaans een twaalfstal deelnemers, met diverse achtergronden, voor de ene helft samengesteld uit mensen met een moslimcultuur en meer nog gelovige moslims, voor de andere uit mensen zonder welke moslimse wortels dat ook maar met verschillende culturele achtergronden.

Resultaten

Ook al kan niet worden besloten dat er een duidelijke kloof bestaat tussen moslims en niet-moslims, onderscheiden standpunten en wisselende coalities bestaan aan beide kanten, zonder dat er altijd een gebied van verstandhouding te vinden is. De debatten tonen aan dat sommige kwesties dringend aandacht behoeven, zoals die van de islam op school. Ze wijzen ook duidelijk op het fundamentele probleem van de wederzijdse erkenning. Ze brengen communicatieproblemen aan het licht die enerzijds te maken hebben met een onderscheiden gebruik van begrippen en referentiekaders, anderzijds met een ander inzicht in kwesties of met een verschil in eerste aandachtspunten. Bovenal reveleren ze de noodzaak om alle burgers vanaf hun kindertijd de instrumenten te geven om de grondslagen van het maatschappelijke leven te doordenken en te begrijpen: democratie, onpartijdigheid...

Deze 'reflectiefora' zijn tegelijk onderzoeksmethoden en burgersruimten voor ontmoeting, confrontatie en uitwisseling. De huidige staat van samenleven en het enthousiasme van vele deelnemers wijzen op de dringende noodzaak om zulke ruimten in het leven te roepen en te ondersteunen.

Executive Summary

Background

Islam, which has been present in Belgium for about 40 years, is now part of the country's everyday life, an everyday life that is being called into question. In fact, the complex interaction between one part of the Belgian population that practice various forms of Islam and the other non-Muslim part of the Belgian population demonstrates the similarities and contrasts between the different backgrounds, different ways of looking at the world, different perceptions of the relationship between religion and the public domain and different political sensitivities.

The interaction concerns individual citizens, both Muslim and non-Muslim, and society as a whole, which has to reassess the social link and the co-existence of the groups. However, these groups will not be able to co-exist purely as a result of 'natural' social processes, i.e. those that are included in societal automatic mechanisms and the standard functioning of institutions.

Objectives

With discussion forums, this research is creating places where Muslim and non-Muslim citizens can have in-depth discussions and where dialogue and discussion can lead to sticking points, tensions and disagreements but also to areas of consensus and possibilities for progress. By using the opportunity to reflect about themselves, which they are offered during the forums, and also given the advantage of holding meetings in the same groups, the participants are invited to go beyond simply sharing theoretical arguments so as to achieve genuine interaction, genuine confrontation and genuine personal commitment. The research can then evaluate the extent or possibility of co-inclusion or the conditions for making co-inclusion possible between Muslims and non-Muslims. Co-inclusion, which refers to the ability of the parties present to think about themselves whilst taking account of the other, seems to be a key and founding concept for co-existence. Co-inclusion refers to the ability to consider a common ground for co-existence and to create a minimum basis of trust.

Implementation

Seven discussion forums, each with three meetings, were held between September 2004 and October 2005. They dealt with the following issues (in chronological order): Islam in schools, political Islam, the formation of identities and allegiances, Islam in the media, the hijab, young people's values and the relations between the 'Church' and the State. About a dozen people participated in each discussion forum. The participants came from a range of different backgrounds, half of them practising Islamic culture and usually Islamic faith, and the other half having no Muslim ties and coming from diverse cultural backgrounds.

Results

Whilst it is not possible to conclude that there is a clear divide between Muslims and non-Muslims, different positions and different groupings exist in both populations and there is not always common ground between the two. Discussions show that overcoming certain challenges, such as those arising as a result of the presence of Islam in schools, is an urgent matter. These challenges raise the core problem of mutual recognition. They also shed light on the communication problems related to the different use of concepts and reference as well as to a different understanding of issues or to the fact that each individual has different priorities. Above all, they highlight the need to give all citizens, from an early age, the means to consider and understand the basic principles of life in society, such as democracy and neutrality.

These discussion forums are both a means of research and a place where citizens can meet, discuss and share experiences. Co-existence and the enthusiasm shown by many participants demonstrate the urgent need to create and support these types of places.

Koning Boudewijnstichting

Samen werken aan een betere samenleving

www.kbs-frb.be

De Koning Boudewijnstichting steunt projecten en burgers die zich engageren voor een betere samenleving. We willen op een duurzame manier bijdragen tot meer rechtvaardigheid, democratie en respect voor diversiteit.

De Koning Boudewijnstichting is onafhankelijk en pluralistisch. We werken vanuit Brussel en zijn actief op Belgisch, Europees en internationaal niveau. In België heeft de Stichting zowel lokale, regionale als federale projecten lopen. De Koning Boudewijnstichting werd opgericht in 1976 toen Koning Boudewijn 25 jaar koning was.

Om onze doelstelling te realiseren, combineren we verschillende werkmethodes. We steunen projecten van derden, we ontwikkelen eigen projecten, we organiseren workshops en rondetafels met experts en burgers, we zetten denkgroepen op rond actuele en toekomstige thema's, we brengen mensen met heel verschillende visies rond de tafel, we verspreiden de resultaten via (gratis) publicaties,... De Koning Boudewijnstichting werkt samen met overheden, verenigingen, ngo's, onderzoekscentra, bedrijven en andere stichtingen. We hebben een strategisch samenwerkingsverband met het European Policy Centre, een denktank in Brussel.

Onze activiteiten zijn gebundeld rond deze thema's:

Migratie & multiculturele samenleving - integratie en multicultureel samenleven bevorderen in België en Europa

Armoede & sociale rechtvaardigheid - nieuwe vormen van sociaal onrecht en armoede opsporen; projecten steunen die de solidariteit tussen de generaties versterken

Burgersamenleving & maatschappelijk engagement - bij jongeren democratische waarden promoten; buurt- en wijkprojecten ondersteunen

Gezondheid - een gezonde levenswijze bevorderen; bijdragen tot een toegankelijke en maatschappelijk aanvaarde gezondheidszorg

Filantropie - bijdragen tot een efficiënte uitbouw van filantropie in België en Europa

De Balkan - de rechten beschermen van minderheden en van slachtoffers van mensenhandel; een visasysteem opzetten voor studenten

Centraal-Afrika - projecten steunen rond aidspreventie en de begeleiding van aidspatiënten

De Raad van Bestuur van de Koning Boudewijnstichting tekent de krachtlijnen van het beleid uit. Een zestigtal medewerkers -mannen en vrouwen, autochtonen en allochtonen, Vlamingen, Walen, Brusselsaars- zorgt voor de realisatie.

Jaarlijks besteedt de Stichting zo'n 40 miljoen euro. Naast ons eigen kapitaal en de belangrijke dotatie van de Nationale Loterij zijn er ook de Fondsen van personen, verenigingen en bedrijven. De Koning Boudewijnstichting ontvangt ook giften en legaten.

Meer info over onze projecten en publicaties vindt u op www.kbs-frb.be. Een e-news houdt u op de hoogte.

Met vragen kan u terecht op info@kbs-frb.be of 070-233 728

Koning Boudewijnstichting, Brederodestraat 21, B-1000 Brussel

+32-2-511 18 40, fax +32-2-511 52 21

Giften op onze rekening 000-0000004-04 zijn fiscaal aftrekbaar vanaf 30 euro.

Avec le soutien de la Loterie Nationale